

Kálnási Árpád

Fejezetek a Csűry-iskola történetéből

Debrecen, 1998.

**A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem
Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai
72. szám.**

**ISBN 963 472 194 X,
ISSN 0209-8156**

TARTALOM

Előszó

A népnyelvkutatás első katedrás professzora

A Népnyelvkutató Intézet és a Magyar Népnyelv

Az első magyar nyelvatlaszkísérlet

A Csűry-iskola és a nyelvatlasz

A Csűry-iskola hangjelölési rendszerének „sematizmusáról”

A Csűry-iskola és a tulajdonnév-kutatás

A Debreceni cívis szótár

Időrendi táblázat

A debreceni magyar királyi Tisza István Tudományegyetem tanrendje

Felhasznált szakirodalom

Egyéb rövidítések

Erläuterungen zur Geschichte der Csűry-Schule

Előszó

„Soha csendes és eredményes, nem kirakatba készült, de hasznos munkásságot méltóbban nem díszített jutalom és kitüntetés, mint Csűryét” - írta 1942-ben Csűry Bálint professzori kinevezéséről tanszékének örököse, BÁRCZI GÉZA (Csűry eml. 5). Csűry Bálint 1932-41 között vezette a debreceni egyetem Magyar és Finnugor Összehasonlító Nyelvtudományi Tanszékét, és ebből a szűk évtizedből is csupán négy-öt évre tehető az a tevékenység, amelynek alapján a tudománytörténet ma is Csűry-iskola néven emlegeti a köréje szerveződött népnyelvkutató műhelyt. A Csűry Bálint nyelvjáráskutató iskolája iránti érdeklődésem talán akkor kezdődött, amikor az egyetemen Csűry munkásságával megismerkedve megtudtam azt is, hogy e rendkívüli tudományos teljesítménynek a „létrehozója” szűkebb hazámnak, a történelmi Szatmárnak a szülötte. Kétkötetes Szamosháti szótárában rengeteg olyan szó, kifejezés van, amelyet nálunk a Tiszaháton is ugyanabban a formában ismernek. Érdeklődésemet középiskolai tanártársam, Szabó István is ébren tartotta, aki Csűry Bálint egyik szép reményekre jogosító tanítványa, több éven át nyelvészeti szemináriumának gyakornoka volt, s aki beszélgetéseink során mindig tisztelettel idézte fel professzorának emberi, tanári és tudósi egyéniségét. E kötet létrejöttét az említettekén kívül az is motiválta, hogy a múlt értékeinek számbavétele tudományterületünkön sem „csupán” az elődök iránti megbecsülést fejezheti ki, hanem miként SEBESTYÉN ÁRPÁD is vallja: „... az egész nyelvtudományi fejlődés számára hasznosabb lenne, ha vállalná, hogy a tudomány előéletében megkeresi és feltárja a maga előzményeit” (DMNyIK. 57. sz. 65).

A Csűry-iskoláról nemcsak a volt tanítványok tollából olvashatunk hosszabb-rövidebb méltatást, értékelést (BAKÓ: MNy. III, 7-38; uő: MNy. XC, 146-57; VÉGH: NyK. LI, 232-40; IMRE, MMNyjR. 10-19; uő: Tanulmányok. Szerk.: KISS JENŐ - SZÜTS LÁSZLÓ, 298-306; BALASSA, Csűry 121-181; SZABÓ T. A.: MNy. XXXVIII, 65-72), rajtuk kívül a honi nyelvjáráskutatás más neves alakjai is mérlegre tették a népnyelvkutatás első katedrás professzorának tudományos tevékenységét, iskolateremtő munkásságának valamelyik területét (BÁRCZI, MNyAEIm. 20; BENKŐ, MNyAEIm. 125-6; KÁLMÁN: MNyj. XXVIII-XXIX, 28-9; SEBESTYÉN: i. m. Stb.). De szeretném remélni, hogy a Fejezetek a Csűry-iskola történetéből című kötet nem pusztán a Csűry-irodalom számát fogja szaporítani, hanem néhány ponton tovább is viszi az eddigi kutatást. Munkám gerincét a Népnyelvkutató Intézethez (és évkönyvéhez, a Magyar Népnyelvhez), illetve az intézet hármaskönyvjához kapcsolódó témaköröknek, így a nyelvatlasz-tevékenységnek, a helynévgyűjtésnek, a Debreceni cívis szótárnak stb. a tárgyalása alkotja. Mindezekhez a szakirodalmon kívül jól tudtam hasznosítani a debreceni egyetem Bölcsészettudományi Karának gondosan vezetett régi jegyzőkönyveit, valamint a magyar szakos hallgatók korabeli tanrendjét és más forrásértékű anyagot. Elsősorban érvényes ez a Csűry életének debreceni szakaszát bemutató nyitó fejezetre és a nyelvatlaszokkal foglalkozó részekre. Az első magyar nyelvatlasz-próbálkozásról szóló fejezet - amely némiképp átdogozott változata a Magyar Nyelvjárások XXXV. kötetében megjelenő tanulmányomnak - azért kapott helyet ebben a kötetben, mert bizonyos szempontokból kapcsolódik hozzá a Csűry-iskola nyelvatlasz-tevékenysége is, emellett így a két nyelvatlasz-terv alaposabb összehasonlítására is lehetősége adódik az olvasónak. A Csűry-iskola és a tulajdonnév-kutatás című fejezet kibővített változata a Hagyományápolás és megújulás (Szerk.: SEBESTYÉN ÁRPÁD, Debrecen 1982) című kötetben megjelent előadásomnak (55-60). Néhány kérdéskör vizsgálatára azért nem kerítettem sort, mert a szakirodalom eddig is kiemelt figyelmet fordított rájuk, így az egyes részletkérdéseket illetően is nehéz lenne újat mondani róluk. Különösen vonatkozik ez a Csűry-iskola jelenségmonográfiáira, ezekről már többen

kifejtették véleményüket (pl. BAKÓ: MNny. III, 14-20, 25-8; SULÁN: MNyj. I, 3-33; DEME, NyjKérd. 28; uő: NyatIFunk. 285-7; BÁRCZI opponensi véleménye. In: DEME, NyatIFunk. 323-4; IMRE, MMNyjR. 23-6), sőt nagyobb összefüggésbe ágyazva a szombathelyi dialektológiai szimpozion (1981. március 25-27) központi témájaként szerepelt (VEAB Értesítő. 1982. II. Veszprém 1982). A határainkon túli, illetve a szórványokban élő magyarság nyelvének tanulmányozásában és a nyelvjárások eszközfonetikai kutatásában pedig a biztató indulást követően számottevő eredményt nem érhettek el Csűry tanítványai (CSŰRY: MNny. II, 271; BAKÓ: MNny. III, 35-6, 417; IV, 471-2). Így ezen (rész)munkaprogramok értékelésével sem foglalkoztam.

A kötet kiadását az Universitas alapítvány pályázatán nyert támogatás tette lehetővé. Adatgyűjtő munkámat a KLTE Bölcsészettudományi Kara dékáni hivatalának dolgozói készséggel támogatták -, fogadják érte köszönetemet. Az egyes szakmai problémák megvitatásában elsősorban könyvem lektora, Sebestyén Árpád volt segítségemre, Jakab László pedig sok ma már kevésbé ismert kérdés tisztázásához nyújtott segítséget. Mindkettőjüknek ezúton mondok köszönetet.

Debrecen, 1998. január havában

Kálnási Árpád

A népryelvkutatás első katedrás professzora

1931. június 9-én 58 éves korában elhunyt Pápay József, a debreceni Tisza István Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi és Összehasonlító Finnugor és Ural-altáji Nyelvészeti Tanszékének professzora. Másnap, június 10-én összeült a kari tanács XIV. rendkívüli ülése. Az elnöklő Milleker Rezső dékán jelentette, hogy az említett tanszék kollégájuk váratlan halála miatt megüresedett, ezért kérte a kart, hogy „a fennakadás elkerülése végett a tanszék helyettesítéséről” gondoskodják. (A *tanszék* ekkor még nevének megfelelően valóban a professzori állást jelölte.) A kar Pap Károlyt, a magyar irodalom tanárát kérte fel a helyettesítésre, de ő elfoglaltságai miatt csak részben tudott ennek eleget tenni. A heti 3 órás előadásokat elvállalta, a finnugor előadások (heti 2 óra) megtartására pedig Zsigmond Ferenc címzetes nyilvános rendkívüli tanárt ajánlotta. (Zsigmondot később Benigny Gyula magántanár, indogermanista és finnugor nyelvész váltotta fel.) A kar ezt a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez (VKM) felterjesztette „jóvágó tudomás és megerősítés, valamint a helyettesítési díjnak a tanszék javadalma terhére való utalványozás végett”. A kari tanács 1931. június 12-én tartott XV. rendkívüli ülésén ismertetett beadvány aláírói (Huss Richárd, Mitrovics Gyula, Pap Károly, Kiss István) kérték a dékánt, hogy minél előbb hívjon össze havi ülést a megüresedett tanszék betöltése ügyében. A kar ennek előkészítésére bizottságot jelölt ki, melynek tagjai Pap Károly, Darkó Jenő, Huss Richárd és Hankiss János egyetemi tanárok voltak. A bizottságnak a szeptemberi kari ülésen kellett volna javaslatát előterjeszteni, de igen alapos munkájuk miatt csak az 1931. október 28-án tartott IV. rendes ülésen tárgyalhatták meg a jelentésüket. A bizottság Huss Richárd és Pap Károly referátuma alapján egyhangúlag azzal a javaslattal állt „a tek. bölcsészettudományi kar elé, hogy a fönntemlített tanszékre dr. Csúry Bálint, a kolozsvári református kollégium tanára, a budapesti tudományegyetem magántanára hívassék meg”. Ennek kijelentése után a javaslat megfogalmazói (Huss Richárd és Pap Károly) röviden áttekintették „a már egyetemi katedrán ülő” Gombocz Zoltán, Melich János, Zsiray Miklós, Mészöly Gedeon, Horger Antal és Klemm Antal munkásságát. Majd szóltak a számba vehető jelöltek, így Erdélyi Lajos, Kertész Manó, Beke Ödön, Fuchs-Fokos Dávid és Pais Dezső tudományos tevékenységéről. Utolsóként, de a legrészletezőbben Csúry Bálint tudói pályájával foglalkoztak. „A magyar nyelvtudomány igen szorgalmas és nagyérdemű munkása”-nak nevezve őt, akinek érdeklődése a nyelvfilozófiai és nyelvlélektani problémáktól kezdve a szorosabb értelemben vett nyelvtudományi diszciplínáknak (hangtan, jelentésstan, mondattan, nyelvjárások, a nyelvtudomány története stb.) úgyszólván egész körére kiterjed, és munkáit, melyek főként a Magyar Nyelvben, a Nyelvőrben, az Erdélyi Irodalmi Szemlében és a Pásztor-tűzben jelentek meg, „a pontos megfigyelés és lelkiismeretes adatgyűjtés mellett a nyelvjárás-kutatás magasabb céljainak állandó szemmel tartása jellemzi”. Ezután a jelentés Csúry „kimagaslóbb” dolgozatait említi a nyelvfilozófia, jelentésstan, tudománytörténet, magyar és finnugor összehasonlító nyelvtudomány, hang-, alak- és mondattan, egyes szavak és szólások magyarázata tárgykörök szerint csoportosítva őket. A jelentés Csúry nyelvjáráskutató tevékenységével foglalkozik a legbővebben. Kiemeli, hogy ő az első, aki arra vállalkozott, hogy egy szűkebb nyelvterületnek a népryelvét a maga egészében feldolgozza ekkor még kiadatlan Szamosháti szótárában, „amely az egri vidéki nép stilisztikai készségéről, gondolkodásmódjáról, szokásairól, sőt a szavakkal kapcsolatban részben tárgyi etnográfijáról is hű képet ad”. Ennek a nagyszabású munkának részleteként jelent meg A szamosháti nyelvjárás hanglejtésformái (MNYTK. 22. sz. Bp. 1925), „amely módszer és eredmény tekintetében szinte páratlanul áll fonetikai irodalmunkban”. De megemlíti más nyelvjárási témájú dolgozatait is (pl. Nasalisatio jelenségek a szamosháti nyelvjárásban. MNY. XXII, 336-40, XXIII, 74; A magánhangzók elisiója a tiszaháti és ugoccai nyelvjárásban. MNY. XIX, 163; XXV, 343; A nyelvjárás-kutatás módszertanához. MNY. VIII, 421-27).

A történeti hűség kedvéért érdemes hosszabban idézni a tanácskozás jegyzőkönyvéből: „Íme előttünk áll a magyar és finnugor nyelvtudomány hazai művelőinek az a díszes sora, amelynek tagjai elsősorban jöhetnek számba karunk megürült tanszékének betöltése körül. Mivel ezek közül egyesek vagy máris egyetemi katedrákon ülnek (mint Gombocz, Mészöly, Horger, Klemm és Zsiray), vagy mert tudományos munkásságukban csaknem kizárólag vagy a finnugor, vagy a magyar nyelvtudomány művelői (amott Kertész, Beke, Fokos, emitt Erdélyi Lajos), bizottságunk egyhangú megállapodással a Csűry Bálint meghívása mellett foglal állást a következő okok alapján:

1. Csűry, mint rámutattunk, nemcsak a magyar nyelvészet egyik legkiválóbb művelője, hanem alaposan ismeri a finn nyelvet is, amelynek grammatikájában, valamint a többi rokon nép nyelvének összehasonlító eredményeiben egyaránt jártas.
2. Eddigi tanári működése és sikerei azt mutatják, hogy a legérdemesebb pedagógusok közé tartozik, aki az elvontabb tudományok iránt is fel tudja kelteni az érdeklődést, így a tudományos succrescentiát ‘utánpótlást’ biztosítani tudja.
3. Ma, alkotó erejének teljében, amikor saját vallomásaként megfelelő milieu és eszközök híján, csak idegölő éjjelezéssel bír eszményeinek áldozni, mindenképp méltó rá, hogy tudományos törekvéseinek kifejtésében támogassuk. S ha esetleges eljövetele az erdélyrészi magyar szellemi élet veszteségét jelentené is, de époly nyereség lenne számunkra, amikor minden erejét és tudását egyedül szaktárgya művelésének szentelhetné.
4. Végül még megemlíti, hogy amikor a pécsi tudományegyetem magyar és finnugor tanszéke a közelmúltban megürült, a távozó Zolnai professzor, mint egyik legkitűnőbb tanítványát, a karral egybehangzóan, Csűryt óhajtotta utódjául, s bizonyára nem az ő szándékukon múlt, hogy a betöltés sorsa másképpen dőlt el.”

Szabó Dezső történészprofesszor hozzászólásában kifogásolta - tegyük hozzá, teljes joggal -, hogy a bizottság jelentésében olyanokról is szó van, akik kinevezett egyetemi tanárok, így a tanszék betöltésénél aligha vehetők számításba. Ezt követően a kari tanács 13 igen szavazattal, ellenszavazat és tartózkodás nélkül meghívta Csűry Bálintot a megüresedett Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Összehasonlító Nyelvészeti Tanszékre. A dékán Szabó Dezső indítványára abban a kérdésben is titkos szavazást rendelt el, kívánja-e a kar annak feltüntetését, miszerint a meghívás nyilvános rendes vagy rendkívüli tanári állásra vonatkozzék. A kar szótöbbséggel (7 igen, 6 nem) elhatározta, hogy ez mindenképpen legyen benne a meghívásban. Végül ugyancsak titkos szavazással (5 igen, 8 nem) arról is döntöttek, hogy a meghívottat rendkívüli tanári kinevezésre terjesztik fel a VKM-hez. Győzött tehát Dávid Lajos matematikaprofesszor álláspontja, aki (maga is mint rendkívüli tanár) sérelmesnek találta, hogy a kinevezendő új professzor az idősebb rendkívüli tanárok elé kerülne a rangsorban. A jegyzőkönyv e szavakkal zárul: „A fenti határozat alapján a kar elhatározza, hogy a pályázat mellőzésével Dr. Csűry Bálintot, a kolozsvári ref. kollégium tanárát, a budapesti kir. magyar tudományegyetem magántanárát és a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagját a karunkon megüresedett Magyar nyelvtudományi és finnugor összehasonlító nyelvészeti tanszékre egyetemi nyilvános rendkívüli tanárnak meghívja, és felterjesztésében kéri a Vallás és Közoktatási Miniszter urat, hogy a meghívott kinevezése iránt a Kormányzó Úr Ő Főméltóságához előterjesztést tenni méltóztassék” (Jk. 1931. okt. 28).

Csűry a bizottság előzetes tájékozódását követően csak hosszas belső vívódás után nyilvánította ki készségét, hogy elfogadja a felkínált tanszéket. Nehezen mondott búcsút a Kolozsvári Református Kollégiumnak, ottani munkatársainak, barátainak. Nagy lelkiismereti problémát jelentett neki otthagyni Kolozsvárt. Félt, hogy távozását megfutamodásnak tartják a kisebbségi lét keservei elől. De azzal is tisztában volt, hogy Debrecenben az addiginál jóval magasabb szinten folytathatja a magyar népnyelv bűvárlatát, amely nyelvtudományunknak korábban meglehetősen elhanyagolt területe volt (BAKÓ: MNny. III, 20-1; BÁRCZI, Csűry eml. 5; uő: MNyMúlt. 350). - Csűry Debrecenbe kerülésének történetéhez kapcsolódik egy eddig kevésbé ismert motívum is. JAKAB LÁSZLÓ szíves szóbeli közlése szerint PAIS DEZSŐ az 1950-es évek

végén a Kruzsokban a következőkről beszélt neki: „Tudja-e, hogy én majdnem debreceni professzor lettem? Gombocz engem akart Debrecenbe küldeni Pápay utódjául, Csűry Bálintot meg fel akarta hozni Pestre. De Bálint kijelentette, hogy nem jön Pestre, inkább Debrecenbe szeretne kerülni.” Jakab ezt a Csűry-centenáriumon (1986) hozzászólásában elmondta a hallgatóságnak, de a jelen lévő budapesti nyelvészek sem hallottak korábban erről.

A hivatal malmai azonban akkor is lassan öröltek. Többszöri sürgetés ellenére is csak az 1932. év őszi félévének elején foglalhatta el ideiglenesen a tanszékét Csűry Bálint. A késlekedés és a szerződéses alkalmazás oka az volt, hogy Csűry külföldi állampolgárnak minősült, és előbb visszahonosításának ügyében kellett intézkedni. Az erre vonatkozó okiratot a belügyminiszter végül kiadta, így már formai akadályja sem volt a végleges kinevezésnek. Csűry a november 5-én tartott IV. rendes ülésen jelent meg először a kar professzorai előtt, ahol az elnök (Milleker Rezső dékán) meleg szavakkal üdvözölte. Az új professzor megköszönte a kar meghívását, „ami rá nézve nemcsak megtiszteltetést, hanem komoly, egy életre szóló kötelezést jelent, és minden erejével törekedni fog arra, hogy a karnak ezen megtisztelő bizalmát munkálkodásával kiérdemelje” (Jk. 1932. nov. 5.).

Csűry nagy energiával látott feladatai, elképzelései megvalósításához. SZABÓ T. ATTILA szavaival: „... kettős célt látott maga előtt: a viszonylag zavartalan tudományos munkálkodás kötelezettségét meg a tanítványok és követők nevelésének nagy feladatát” (Csűry 468). Csűry Bálint csupán egy szűk évtizedet töltött a debreceni egyetem nyelvészeti tanszékének katedráján. Tanári működésének konkrétumai leghitelesebben a bölcsészettudományi kar tanrendjeiben követhetők nyomon. Az ott található adatokat segítségül hívhatjuk akkor is, ha tanítványainak emlékezete eltérően őrzött meg egy-egy eseményt, adatot, összefüggést. Tudománytörténeti szempontból fontos lenne tisztázni például azt a kérdést, mikor kezdődött el Csűry Bálint tanszékén a nyelvjáráskutatással való foglalkozás. BAKÓ ELEMÉR, aki Csűry tanítványa, díjtalan gyakornoka, majd a Népnyelvkutató Intézet tanársegéde volt, erről a következőket írja: „Néhány tanítványa unszolására és kéréseire így tartotta meg 1936-37 [az 1994-ben írt kéziratban tanulmányában már ez áll: helyesen 1935-36] II. félévében első *népnyelvi hangtani gyakorlatát*, amelynek anyagából később közreadta *A népnyelvi búvárlat módszere* című, már korábban említett füzetét” (MNny. III, 31; uő: Hagyaték 22-3). BALASSA IVÁN viszont erről a Csűry-centenáriumon tartott előadásában a következőket mondta: „A debreceni egyetemre történt kinevezése után 1932-ben meghirdette a *Magyar Nyelvészeti gyakorlatokat*, melyen elsősorban nyelvjáráskutatásokról volt szó, mint 1935-től kezdve *A népnyelvi gyűjtés módszere* címen meghirdetett szemináriumán” (MNyj. XXVIII-XXIX, 18). 1988-ban megjelent könyvében már ő is [ezt helyesbítve] az 1935-36. tanév II. félévéről szól (Csűry 45). BAKÓ vitába száll BALASSÁVAL: „Arról, hogy Csűry a legelső években vagy éppen a legkezdettől, 1932-től fogva népnyelvi vagy nyelvjárási jellegű szemináriumokat tartott volna, nem lehet szó már csak azért sem, mert nagy műve, a kétkötetes Szamosháti Szótár, amely 1935-36-ban jelent meg, Debrecenbe érkezésekor még kéziratban sem volt befejezve, márpedig Csűry Bálintnak nem volt szokása előkészületben lévő munkáinak a műhelyrészleteiről beszámolni” (Hagyaték 3). Majd így folytatja: „Legelső debreceni éveiben Csűry Bálintnak, amíg csak szótárát ki nem adta, nem volt meg a biztonságérzete sem egy népnyelvi-nyelvjárási módszertani szeminárium tartására. Ezt én pontosan tudom, mert ott voltam mellette, egyre szorosabb személyi kapcsolatban vele, míg Balassa Iván csak később került az egyetemre” (i. m. 4). A továbbiakban más személyes emlékeivel is alátámasztja saját álláspontját. BAKÓ „felrója” Balassának, miért nem nézett utána a tanrendben a kérdésnek (i. m. 37). Az alábbiakban a Bölcsészettudományi Kar tanrendjének idevonatkozó anyaga alapján magam is megkísérlek választ keresni a vitatott kérdésekre. Hogy következtetéseimet mások is ellenőrizhessék, a függelékben néhány lényegtelen, főként stiláris változtatást nem számítva szó szerint közlöm a Csűry-korszak magyar és finnugor nyelvészeti tanrendjét. (A tanrend alapján a tanszék egyéb órái, pályatételei stb. is előttünk állnak.)

Nézzük az ennek alapján kibontakozó képet! A számunkra most fontos magyar nyelvészeti szeminárium az 1932-33. tanév II. félévében, vagyis 1933 első felében jelenik meg a

tanrendben. Ez - miként BAKÓ írja - nagy valószínűséggel a főkéllégiumhoz csatlakozott: „Ezzel ... teljes harmóniában voltak az első évek magyar nyelvészeti szemináriumi gyakorlatai is: a dolgozatok tárgyai többnyire a professzor előadásainak tárgykörébe tartoztak, úgyhogy a szemináriumi dolgozatok felolvasásakor világosan lehetett látni az összefüggést az előadó tanár és a felolvasó hallgatók munkája között” (Hagyaték 3). Az említett félévben a leíró magyar hangtan volt a főkéllégium, így a szeminárium is ehhez kapcsolódhatott. Mint később szólok róla, a hangtanon belül Csűry nyelvjárási jelenségek tárgyalására is sort kerített, így a szemináriumon is felvetődhetnek ilyen kérdések. Sem BAKÓ, sem BALASSA nem említi azonban, hogy az 1933-34. tanév II. félévében Csűry a magyar nyelvjárásokról a tanárképző intézeti hallgatóknak előadást tartott. De azt már lehetetlen megállapítani, hogy a szemináriumi gyakorlat ehhez vagy a magyar jelentéstan főkéllégiumához csatlakozott-e. Az előbbi tűnik valószínűbbnek. Az 1934-35. tanév II. félévében, azaz 1935 első felében új tantárgyként jelenik meg *a népnyelvi bűvárlat módszere* (tanárképző intézeti előadás az I-IV. évfolyam számára). A magyar nyelvészeti gyakorlat vagy ehhez vagy a magyar alaktan (I. rész) című főkéllégiumhoz kapcsolódhatott. Az 1935-36. tanév II. félévében, tehát 1936 első felében, jelenik meg *a népnyelvi gyűjtés módszere* című tárgy. BAKÓ szerint Csűry ezt népnyelvi kiképző gyakorlatnak szánta. Idejére helyesen, címére azonban tévesen emlékszik, ő úgy tudja, hogy *népnyelvi hangtani gyakorlat* volt a címe (MNy. III, 31; uő: Hagyaték 22-3), a tanrendben azonban *a népnyelvi gyűjtés módszere* címmel szerepel. BALASSA tehát jól emlékszik a címre, az évszámban pedig korábban valószínűleg azért tévedett, mert „tanévben” gondolkodott (BALASSA: MNyj. XXVIII-XXIX, 15-26; uő: Csűry 18). Az 1938-39. tanév II. félévében a *népnyelvkutatás módszere* címmel szerepel egy előadás tanárképző intézeti előadásként az I-II. éveseknek. Talán ehhez csatlakozott a magyar nyelvészeti gyakorlat, nem pedig a jelentéstan (II. rész) főelőadáshoz. Végül az 1940-41. tanév II. féléve érdemel még figyelmet. Cím szerint itt bukkan fel a *népnyelvi hangtani gyakorlat* (I-II. éveseknek). Ezt azonban - miként a többi tárgyat - 1941. február 13-án bekövetkezett halála miatt Csűry már nem tarthatta meg.

Ez tehát a tanrendből kiolvasható helyzet. De ma már a hivatalos dokumentumok alapján sem dönthető el a vitatott kérdések minden részlete. A más címmel megfogalmazott tanórák ugyanis hasonló tematikát is jelölhettek, mint ahogyan a nyelvészeti szemináriumi gyakorlatok anyagában sem lehetünk teljesen biztosak. Emellett számolhatunk azzal is, hogy a tanrendben a félév során változás történt. A magyar nyelvjárásokról tartott (második?) előadásában Csűry utal arra, hogy a felsőori nyelvjárás négy faluját „a trianoni békeparancs az akkori Ausztriához csatolta, ma már a nagy Német Birodalomhoz tartozik” (i. m. 48). A professzor tehát az Anschlußot (1938) követően is előadhatta ezt a tantárgyat, jóllehet ez a tanrendben nincs feltüntetve.

A tanrend szerint Csűry leíró és történeti nyelvészeti tárgyakat egyaránt előadott. Így leíró tárgyakat a korábban említett hangtan, szókincstan, jelentéstan, helyes magyarság, alaktan, mondattan témaköréből. Nyelvtörténeti stúdiumokat a nyelvhasználat, legrégibb kódexek, az ó- és középmagyar szövegemlékek, a nyelvemlékek a XIII-XV. századból, az ómagyar olvasmányok témaköreiből tartott. De előadást hirdetett a Kalevaláról (megjelenésének 100. évfordulóján, 1934-35. I. félévében), valamint tanított finnugor összehasonlító hangtant, finn olvasmányokat és minden félévben finn nyelvtant. (Részletesebben l. a függelékben!)

Csupán e száraz tények alapján is egyetérthetünk „életrajzírójával”, BALASSA IVÁNNAL, aki szerint „Csűry nem könnyű feladatra vállalkozott, hiszen gimnáziumból egy csapásra egyetemre került” (Csűry 39). Idejének nagy részét kitöltötte előadásainak elkészítése, hiszen az egyetemi oktatással korábban csupán óraadóként volt némi kapcsolatban (BALASSA, Szabó T. A. 17, 24). Tanári elfoglaltsága nemcsak a mai, hanem az akkor szokásos mértéket is meghaladta. Így látták ezt a bölcsészkar vezetői is, miként ez a rendes tanári kinevezésére tett hivatalos javaslatból kiderül: „[Csűry a kar] egyik legbuzgóbb és legeredményesebben tanító tanára, aki voltaképp két tanszéket, a magyar és finnugor összehasonlító nyelvészet tanszékét látja el egymaga. Néha rendes óraszámain felül 10-11 órás kollégiumokat hirdet, és vezeti a szemináriumában a hallgatók sokirányú munkásságát” (Jk. 1933. okt. 23). Ezek a tények részben magyarázatul szolgálnak arra is, miért csak az 1930-as évek második felében kezdődik

el tevékenységének az a mindnyájunk előtt ismert szakasza, amelynek alapján tanszékének örököse, BÁRCZI GÉZA méltán nevezhette őt a népnyelvkutatás első katedrás professzorának.

BALASSA IVÁN már többször idézett könyvében sajnálkozik amiatt, hogy Csűry egyetemi előadásainak jegyzeteiből „jóformán semmi sem maradt fenn”. Majd hozzáteszi: „... akkor még nem tudtuk, hogy azok milyen értéket képviselnek” (i. m. 44). Az 1980-as évek végén Csűry egyik tanítványa, Szabó István -, aki 1937-41 között a nyelvészeti szeminárium gyakornoka volt - nekem ajándékozta még meglévő jegyzeteit: Magyar hangtan (I-II.), Magyar alaktan (I-II.), Magyar szókincs (I-II.), Magyar jelentéstan (I-II.), Helyes magyarság, Ómagyar olvasmányok, Ó- és középmagyar szövegemlékek. A Magyar alaktan meg az Ó- és középmagyar szövegemlékek könyvmatos formában is megvan. Az előbbi 1935-ben, az utóbbit 1936-ban adta ki a debreceni „Bölcsészettanhallgatók Árpád Bajtársi Egyesülete”. A Jelentéstan csak könyvmatos formában van meg. Szabó István jegyzeteinek egy része tintával, a többi ceruzával íródott. Az előbbieket ma is jól lehet olvasni, az utóbbiakban van egy-két nehezen vagy egyáltalán nem olvasható szó, kifejezés. Az említettekén kívül lehetőségem volt még betekinteni Csűrynek a magyar nyelvjárásokról tartott előadásába is, amelynek könyvmatos példánya Csűry másik tanítványának, Kovács Istvánnak a birtokában van. Nincs rá tér, hogy részletekbe menően elemezzem az említett előadásokat. Összességében megállapíthatjuk, milyen rendkívüli alapossággal állította össze mindegyiknek anyagát Csűry Bálint. A hazai és nemzetközi szakirodalom naprakész ismerete mellett világos szerkezetű, logikusan felépített okfejtés jellemzi őket. A tanítványok visszaemlékezése szerint professzoruk nem volt lebilincselő hatású előadó, de a legelrontabb problémákat is érthetően és nem utolsósorban jól jegyzetelhető módon, tagolva (majdnem diktálva) közvetítette hallgatóságának (BALASSA, Csűry 43-4). Szabó István is hamar abbahagyta a gyorsírással való jegyzetelést (Csűry Bálint a katedrán. SEBESTYÉN, Hagyomány 45-53). Csűry előadásainak vázlatos bemutatását fontossága miatt a Magyar nyelvjárások cíművel kezdeném. Az általános nyelvészeti összefüggéseket (a köznyelv és népnyelv elhatárolása, a nyelvi rétegek stb.) tárgyaló bevezető után az előadás a nyelvjárások történeti szerepével, keletkezésének okaival, a nyelvjárási határok kérdésével, a nyelvföldrajzi kutatásokkal (nyelvatlaszok) foglalkozik. A következő egység a magyar népnyelv bűvárlatának történetéről ad áttekintést, majd a magyar nyelvjárások osztályozásának kérdéskörét taglalja. A történeti előzmények (Földi, Verseghe, Pálóczi) után ismerteti Simonyi és Laziczus rendszerének lényegét, majd részletesen szól BALASSA könyvéről (A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése. Bp. 1981), megjegyezve azt is, hogy ez a rendszerezés „nem egy részében már elavult, és szükség lenne új és javított kiadására”. Az előadás többi része Balassa és más szakirodalom alapján a magyar nyelvjárásokról és azok nyelvjárásairól szól sok-sok élőnyelvi adattal. Az említetten kívül részünkről azok az előadásai érdemelnek még kitüntetett figyelmet, melyekben a nyelvjárásokkal kapcsolatos hatalmas ismeretanyaga a leginkább kifejezésre juthatott. Főként a Magyar hangtan, a Helyes magyarság és a Jelentéstan című tárgyak voltak ilyenek. Az előbbiben az adott részproblémát tárgyalva lépten-nyomon utal azok nyelvjárási vonatkozásaira is. Így a diftongusok, a hasonulás, a labiális illeszkedés hiánya, az elhasonulás, a hangátvetés, a hangkivetés, a hiátus megszüntetésének fajtái, a hangsúlyozás, hanglejtés stb. jelenségeinek tárgyalásakor bőséges és igen érdekes népnyelvi példákkal is él, melyeknek zömét ő gyűjtötte a Szamosháton, a Tiszaháton, illetve a moldvai csángóknál, székelyeknél. De másoktól is idéz tájnyelvi adatokat. A Helyes magyarság című kollégiuma a nyelvművelés kérdéseivel foglalkozik. A széles történeti alapozaú studiumban megfogalmazza, hogy a nyelvjárások éppen normán kívüli jellegük miatt nem lehetnek perdöntőek a helyes és helytelen kérdésének elhatárolásában. Jelentéstan előadásában különösen a névátvitel különböző fajtáinak bemutatását színesítette sok (főként szamosháti) népnyelvi adattal, melyeknek nagy része az Érintkezésen alapuló névátvitel című akadémiai székfoglaló értekezéséből a szélesebb szakmai közönség előtt sem ismeretlen (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XXIV. k. 12. sz. Bp. 1929)

Az általa kiírt pályatételek is azt támasztják alá, hogy Csűry tanszékén valóban az 1930-as évek közepétől erősödött fel a nyelvjáráskutatás. Az 1933-34. tanévre Egy erdélyi megye helyneveinek megfejtése című pályatétel volt kitűzve. Kapcsolódik ez a később a Magyar

Népnyelv I. kötetében megfogalmazott programhoz is, amely többek között az elszakított vagy szórványokban élő magyarság nyelvének tanulmányozását is feladatának tekintette (CSÜRY: Mi a teendő? MNy. I, 3-6). E kutatási témakör „aktualitását” Trianon után aligha kell részletebben indokolnunk. A későbbiekben frazeológiai téma (Wagner Phraseológiája, 1934-35), szókincstanulmány (a magyar nyelv színelnevezései, 1935-36) szerepelnek pályatételként. Aligha tévedünk, ha ezeket Csüry tudományos érdeklődésének egyik kedvelt szakterületével, a magyar jelentéstani kutatásokkal hozzuk összefüggésbe. Csak az 1936-37. tanévben találkozunk először a nyelvjáráskutatáshoz szorosan kapcsolódó pályatétellel: Szöveg és szókincsgyűjtemény valamely magyar helység népnyelvéből (bevezetésül az illető helység nyelvjárásának vázlatos ismertetése). Az 1937-38. tanévben jelenik meg A debreceni cívisnyelv szókincse (egyres debreceni foglalkozási ágak szerint), vagy valamely népi foglalkozási ág szókincsének összegyűjtése és munkamenetének leírása című pályatétel. Ez az 1938-39. és az 1939-40. tanévben egy témára konkretizálódik: A debreceni cívisnyelv földművelési műszókincse. Míg a második témakör, ha némiképp más megfogalmazásban is, de lényegét tekintve változatlan. (Valamely magyar falu egy népi foglalkozási ága; munkamenet, műszókincs.) Az 1939-40. tanévben ezekhez hozzávette még a korábbi szókincsvizsgálatot, kibővítve azt jelentéstani vizsgálódással (Wagner Phraseológiája). Az 1940-41. tanévre meghirdetett pályatételek között a cívis szótár témaköre ismét általánosabb megfogalmazásban jelentkezik: Valamely debreceni cívis foglalkozás munkamenete és szókincse (az élő nyelv és levéltári kutatások alapján). A tanév új pályatétele, A felső nyelvállású magánhangzók mennyiségi eltérései a magyar nyelvterületen (térképpel), a Csüry-iskola népnyelvkutató tevékenységének további elmélyüléséről, a nyelvjárási jelenségek nyelvföldrajzi vizsgálatának igényéről vall.

A Csüry irányításával készült szakdolgozatok és doktori disszertációk témái is sokat elárulnak a nyelvészeti tanszék akkori profiljáról, a tanszékvezető professzor érdeklődési köréről, tudományos elképzeléseiről. Csüryhez 33-an nyújtottak be szakdolgozatot. A nyelvjáráskutatás számszerű túlsúlya jól megfigyelhető, hiszen összesen 17 ilyen témájú szakdolgozat készült (főként szókincstanulmány és helynévfeldolgozás), nyelvtörténetből 7, a szókincs köréből 2, hangtanból, mondattanból és tudománytörténetből 1-1. Csürynél doktorált VÉGH JÓZSEF (Adalékok a rokonértelmű szavak keletkezéséhez (1935), BAKÓ ELEMÉR Hangtani tanulmányok (1937), BARTHA KATALIN Szókincstanulmány a magyar nyelv színelnevezéseiről (1937), KISS GÉZA Ormányság (1938), NAGY JENŐ A népi kendermunka műszókincse Magyarvalkón (1938), PETŐ JÓZSEF A debreceni tímárok céh- és mesterségszavai (1938), BOLLA JÓZSEF A népi konyhamesterség műszókincse Felsőgörzsönyben (1939), BALASSA IVÁN A debreceni cívis földművelésének munkamenete és műszókincse (1940 - vö. JAKAB: MNy. XXII, 86; JAKAB - KERESZTES: DMNyIK. 55. sz. 11-13).

Csüryt oktatói munkájában 1937-től két magántanár segítette. Papp István, aki ekkortájt már a debreceni Fazekas Mihály Gimnáziumban tanított, Nyelvlélektan különös tekintettel a magyar nyelv történetére és földrajzára című tárgykörből lett magántanár (JAKAB: i. m. 85; JAKAB - KERESZTES: uo.), és a magyar nyelv lelki alkata, a nyelvlélektan főbb rendszerei, a tárgyas igeragozás lélektana, a mondatrészek lélektani alakulása, a magyar mondattan rendszere, magyar nyelv - magyar önismeret témakörökből hirdetett előadásokat. Az előadott tárgyak témáit látva feltűnő, hogy Papp István nyelvjárási témával még „érintőlegesen” sem foglalkozott, noha ez a tárgykör címébe is bekerült. Különösen, ha azt is figyelembe vesszük, hogy az 1937. június 15-én tartott magántanári próbaelőadása egyenesen népnyelvi témakörű volt (A népnyelv ügye Finnországban). Fel kell tennünk a kérdést: Miért nem vonta be Csüry Papp Istvánt a nyelvjáráskutatásba? Hiszen jól ismerte ilyen jellegű munkásságát, Papp István habilitációjáról írt bírálatában részletesen (és elismerően) foglalkozik a jelölt nyelvátlasztevékenységével (Erről lásd Az első magyar nyelvátlaszkísérlet című fejezetet!) A választ többfelé kereshetjük. Papp István köztudottan Huss Richárd „embere” volt, a német nyelvátlasz mintájára készített atlaszterve mellett bizonyítja ezt az is, hogy Huss szorgalmazta legjobban tanítványának Debrecenbe helyezését. Csüry aligha kívánta „provokálni” Husst azzal, hogy Papp Istvánt a Népnyelvkutató Intézet munkájába is bevonja. Az is valószínű, hogy látva saját tervük kudarcát, Papp Istvánnak végleg elment a kedve a nyelvjáráskutatástól

(KÁLMÁN: MNy. XXVIII-XXIX, 29). De új irányú érdeklődése is lekötötte, hiszen ekkortájt körvonalazódott későbbi munkásságának egyik fő területe, a magyar mondatban kérdéseinek nyelvlélektani szempontokra épülő vizsgálata. S azt se feledjük, hogy a magántanári elfoglaltságon kívül a gimnáziumban is voltak feladatai. Papp István visszaemlékezéséből nemcsak harmonikus kapcsolatukra, hanem mindkettőjük tudósi, emberi nagyságára is következtethetünk: „Nem volt alkalmam arra, hogy közvetlen tanítványai sorába lépjek, de munkássága, életműve követendő példaként lebegett mindig előttem. Az akkori magyar nyelvészek sorában az ő tudományát, emberségét és magyarságát tartottam a legtovábbra” (idézi BALASSA, Csűry 46). S ha mindehhez hozzávesszük azt a ma már kevesek előtt ismert tényt is, hogy az egyetem díszudvarának falára nem utolsósorban a kései tanszéki utódnak, Papp Istvánnak a kezdeményezésére kerülhetett fel Csűry Bálint neve (teljesen megérdemelten), akkor még inkább igazolva látjuk a fenti megállapítást.

Csűry másik magántanára, N. Bartha Károly volt, aki Kolozsvárott végezte az egyetemet, és innen ismerték egymást. Ő főként néprajzi jellegű előadásokat tartott (BALASSA, i. m. 47): bevezetés a magyarság néprajzába, Erdélyi magyar néprajzi csoportok, magyar néprajzi olvasmányok címmel. Több dolgozata bizonyítja, hogy értékes néprajzi adatgyűjtést végzett, és kivette részét a készülő cívis szótár munkálataiból is (pl. A debreceni fésűsmesterség. DTTHB. 5/22. Debrecen 1929, Adatok a hortobágyi pásztorszókincshez. Debrecen 1934, Húsvéti rigmusok. Debrecen 1938. A debreceni gubacsapó céh. DTTK. 8/2. Debrecen 1939).

A tanszéki munkát díjtalan gyakornokok és egy tanársegéd segítette. Csűry díjtalan gyakornoka volt Fazekas Jenő (1933-34), Végh József (1934-35), Mihályi József (1935-36), Bakó Elemér (1935-38), Szabó István (1937-41), Ruszkay Endre (1938-40), Kovács István (1940-41). Az 1935-36. tanév első félévétől fizetés nélküli tanársegédként dolgozott a tanszéken Végh József (Tanrend).

Az iskolateremtő tudós általában nemcsak szakmai „rátermettségével”, hanem emberi, tanári egyéniségének kisugárzásával is hat tanítványaira. Egykori hallgatóinak visszaemlékezései bizonyítják, hogy Csűry Bálint nemcsak tudományos ismereteinek lenyűgöző gazdagságával vívta ki tiszteletüket: kissé zárkózott egyéniségének bizalmat, emberséget árasztó belső meleggel is vonzotta hallgatóit. Így válhatott a 30-as évek nehéz sorsú, a nemzeti sorskérdésekkel is vívódó egyetemi ifjúságának a néprajztudós Györffy István mellett egyik példaképévé, mesterévé. Csűry mint nevelő inkább személyes példájával hatott. „Tanácsait néhány mondatban közölte, utasításait nagyon szerényen hozta környezete tudomására... Tanítványai minden lépését örömmel figyelte, s gyakran órákat töltött egy-egy kezdő gyűjtő szempontjainak csiszolásával, látókörének szélesítésével... Tisztelet és öntudat, bátorság és fegyelem, kutatás és tanulás, nyílt becsületesség és javító szándék: ezek voltak Csűry Bálint nevelési módszerének legfőbb jegyei” (BAKÓ: MNy. III, 32-3). Ilyen légkörben érett meg Csűryban az elhatározás, hogy az egyénenként már korábban elkezdett néprajzi gyűjtő- és feldolgozó munkát egy nagyobb terv keretében is összefogja. A terv az 1930-as évek második felében egyre határozottabb formát öltött, majd Csűry a debreceni Magyar Néprajzkutató Intézet létrehozásával megteremtette ennek szervezeti keretét is. Az itt folytatott eredményes munkának a jellemzésére álljon itt BALASSA JÓZSEFnek Csűry Bálinthoz írt eddig kiadatlan magánlevele:

Budapest 1940. március 7.

Igen tisztelt Tanár úr,

Debrecenben létemkor említettem, hogy a magyar nyelvjárásokról szóló könyvem megírása előtt, 1888-ban kibocsátott kérdőíveim közül néhány érdekesebbet átadok a Néprajzkutató Intézetnek, mint történeti emléket a magyar nyelvjárás kutatás múltjából. Az ide mellékelteket válogattam ki és kérem Tanár urat fogadja el ezeket, annak jeléül, hogy milyen nagyra becsülöm munkásságát, mellyel újra megindította a nyelvjárások tanulmányozásának elhanyagolt ügyét.

Öszinte tisztelettel
Balassa József

De térjünk vissza az életút utolsó szakaszához! A napi 10-12 órás megfeszített munka aláásta Csűry Bálint betegségektől amúgy is legyengült egészségét. 1941 januárjának végén, amikor éppen befejezte Gombocz Zoltán mondattani előadásának sajtó alá rendezését, leróva ezzel az elhunyt barát iránti önként vállalt becsületbeli adósságát, agyvérzést kapott, és egyre fogyó reményekkel teljes két hét után 1941. február 13-án, neve napján és születése napján, 55 éves korában a debreceni belgyógyászati klinikán elhunyt (BAKÓ: MNny. III, 38; BALASSA, Csűry 63). „Éppen akkor távozott el, amikor nagyrészt az ő példája nyomán és az ő magvetéséből már országszerte szárba szökken a magyar néprajzkutatás vetése” (BAKÓ: i. h.). Halálának hírért másnap a bölcsészettudományi kar vezetője, TANKÓ BÉLA dékán megrendülten jelentette be a kar professzorainak: „Szomorú készítő ok indítására éreztem magam kötelesnek összehívni ezt a rendkívüli ülést. Csűry Bálint, kedves társunk övének megdőbbsent szemei előtt néhány órával ezelőtt f. hó 13-án megszűnt élni. A vég, melyet komor végzetességgel már korábban megvillantott mint valami mementót az akkor mégis átfutó betegség, hamarabb bekövetkezett, mint akárki is hinni merte. Hiába volt a sok hívő reménykedés, hiába az emberi segítő készség, újból beteljesült a törvény: a lélek kész, de a test erőtlen. Újból elvesztettünk egy pályatársat, jó barátot, a tudománynak, a magyar lélek szolgálatának kiváló mesterét. Csűry Bálint jelentőségét a magyar tudományosságban, szerepét a magyar kultúra történetében, nem ennek a percnak hivatása megjeleníteni, felmérni és megbecsülni. Ezt elvégzik hivatott szervek, mikor majd számbaveszik gazdag örökségét. De erre a percre tartozik kifejezni a veszteség okozta fájdalmat, amely minden másnál előbb tölt el minket, akik legközelebb állunk hozzá és akikhez ő is a legközelebb állott, kifejezni a veszteség fájdalmát, melyet ma nem is tudunk még teljesen áttekinteni, hanem mindig teljesebben átérzünk, amint emlékezetünkben felfényel a tiszta kép, a legtisztább lelkű emberek egyikének képe, s a baráté, aki befelé forduló élete mértékéhez képest sokszor csaknem erőn túl is kész volt megállani elvei mellett és segítséget nyújtani mindenkinek, akit érdemesnek talált rá. Épúgy feltűnik majd mind tisztábban a tudományába elmélyedt kutató és a professzor képe, akinek tudománya volt igazi világa, élete, s ezenkívül nem is vágyott egyébre: tudományán keresztül szolgálni magyarságát, és munkatársakat nevelni az életformáló munkának” (Jk. 1941. febr. 14.).

Egy évvel Csűry halála után BÁRCZI GÉZA egy emlékünnepe keretében veretesen szép mondatokban fogalmazta meg tanszéki elődjéről gondolatait: „Csűry Bálint távozásával a veszteség nagy, mérhetetlen. Kialudt a lelkesítő láng, melyen annyi fiatal lélek gyulladt fel a magyar néprajz tudományának szeretetében. Kihullt a toll a magyar nyelvtudomány egy szorgalmas és érdemes, önfeláldozó művelője kezéből. Elment egy melegszívű, becsületes, minden körülmények között megbízható jóbarát. Egy derék magyar ember, a szilárd, puritán férfi-jellem mintaképe tűnt el, ki az ifjúságnak és egy nagy magyar város egész társadalmának egyaránt követendő példaként szolgálhatott.” Majd ugyanitt a példamutató életpálya kapcsán - a mának is tanulságul - az igazi tudós ismérveit is szavakba öntötte: „Aki a tudományban egyéni érvényesülést, társadalmi pozíciót keres, s ez tevékenységének belső titkos rugója, az már eleve hűtlen lett a tudományhoz, legragyogóbb szellemi képességekkel is csak félmunkát végez, mert életének művében utat fog engedni tudományon kívül eső szempontoknak, s ez az eredmények becsületes tisztaságának csak hátránya lehet. Az önbálványozó pedig, akiben hiányzik a megfelelő tudományos alázat, félreismerve saját képességeinek határát és munkájának valódi értékét, torzult képet fog maga és mások számára alkotni az eredmények lényegéről. Az igazi tudós nagy lélek is. Az egyéni érvényesülésvágy nyugétól szabadon, akaraterejét, munkakedvét, szellemi képességét a maguk egészében az egyénfeletti tudományos cél elérésére fordítja, az emberileg elképzelhető legnagyobb tárgyilagosságra törekedve... Kétségtelenül ilyen ideális tudós és talpig férfi ritka jelenség. Ilyen volt Csűry Bálint” (BÁRCZI, Csűry eml. 2).

A Népnyelvkutató Intézet és a Magyar Népnyelv

Az alábbiakban a Csűry-iskolával szervesen összetartozó Népnyelvkutató Intézetet és évkönyvét, a Magyar Népnyelvet szándékozom bemutatni. De nem elsősorban az intézet működésének tartalmi vonatkozásaival, programjának elemzésével, szakmai eredményeinek számbavételével foglalkozom (ezekről az egyes fejezetekben lehet olvasni), hanem az intézettel mint a kutatási feltételeket, a tárgyi körülményeket biztosító szervezeti kerettel. Természetesen eközben a tartalmi vonatkozások sem mindig mellőzhetők. A Népnyelvkutató Intézettel és évkönyvével már sokan foglalkoztak. Elég, ha az egykori tanítványok, VÉGH JÓZSEF (MNyTK. 51. sz. 232; NyK. LI, 232-40; MNy. LXXVIII, 425), BAKÓ ELEMÉR (MNy. III, 7-38; uő: DNNyIK. 19. sz.; uő: MNy. XC, 146-57), IMRE SAMU (MMNyjR. 10-19), SZABÓ T. ATTILA (MNy. XXXVIII, 65-72) és mások írásaira gondolunk. Az alapgondolatot most mégsem tőlük kölcsönözném, hanem BÁRCZI GÉZÁTÓL, aki Csűry Bálint tanszéki utódaként igen korán megismerkedhetett a Csűry-örökséggel. BÁRCZI a Csűry Bálint emlékezete című írásában így fogalmaz: „... a szilárd akarat szerény, de serény és szívós munkával megalkotta a debreceni egyetemi Magyar Népnyelvkutató Intézetet, az első ilyenmű intézményt Magyarországon, mely a különben oly fejlett magyar nyelvtudomány egy régi mulasztásának pótlását, a magyar népnyelv kincseinek tervszerű, szervezett feltárását volt hivatva megindítani. Elképesztően szerény eszközökkel, szinte szégyenletesen szegényes és kezdetleges viszonyok között indult meg a munka a hosszú, nehéz vajúdás után megszületett új intézetben, szakadatlan anyagi akadályok hátráltatták tervszerű kiterelvényesedését, a kezdet tapogatódzását (!) néha egyenetlen eredményekben jelentkeztek, de minden bajon át, minden részvétlenség, sőt gáncs ellenére, az új intézet mégis tanítványokat nevelt, lelkesedést és munkakedvet élesztett, és fölkeltve a szunnyadó lelkiismeretet, élesen rávilágított nyelvtudományunk eddig elhanyagolt feladatainak egész tömegére” (i. m. 5).

Egy kis kitérőt téve itt ejtenék szót arról is, hogy a nyelvjáráskutatásnak Bárczitól említett szervezett megindítása elválaszthatatlanul összekapcsolódott Csűry két jelentős művével, a Szamosháti szótárral (Bp. 1935-1936) és A népnyelvi bűvárlat módszere (Bp. 1936) című tanulmánnyal. A SzamSz. a „nyelvész szakemberek széles körében felkeltette az érdeklődést a nyelvjárások iránt” (IMRE: Tanulmányok. Szerk.: KISS JENŐ - SZÜTS LÁSZLÓ. 299), de a népnyelvkutatás iránt érdeklődő egyetemi hallgatók is haszonnal forgathatták. Az 1936-ban megjelent módszertani írást Csűry tanítványai bibliájuknak tekintették (BALASSA, MNy. XXVIII-XXIX, 18; uő: Csűry 126-34). Nemcsak a benne megfogalmazott gyakorlati ismeretek miatt, amelyek megbízható iránytűnek bizonyultak a terepmunkában és a feldolgozásban egyaránt (erről lásd az egyes fejezeteket is), hanem azért az eszmeiségért is, amely a népnyelvkutatás tudománytörténeti helyéről, addigi eredményeiről, feladatairól stb. szóló fejtegetéseit áthatja. Tanulmányában Csűry rávilágít a magyar (humán) értelmiség történelmi mulasztására: „A magyar néplélek világa Piripócs volt nekünk, melyhez nem méltóztattunk leereszkedni, vele érintkezésbe lépni vagy Isten ments! azt tudományos vizsgálat tárgyává tenni” (Bűvárlat 8). Majd így ír: „A magunkról való tájékoztatatlanság olyan bűn amely előbb-utóbb megbosszulja magát, a magunk bűvárlata, igaz megismerése és megismertetése pedig életföltételünk” (10). CSÚRY nem hallgatja el a nyelvtudomány művelőinek, irányítóinak felelősségét sem: „Nyelvjárásbűvárlatunk sohasem volt kellően megszervezve s a magyar népnyelv bűvárlatát nem sikerült az egész magyar nyelvterületen rendszeressé és állandóvá tenni.” De megfogalmazza a jövő teendőit is: „A mi területünkön: nyelvjárásaink terén maradvány, a népnyelv bűvárlata a magyar nyelvtudomány legfontosabb, legegésőbb, legsürgősebb feladatai közé tartozik” (uo.). Trianon után ezek a gondolatok joggal találtak visszhangra a magyarság sorsáért aggódó egyetemi (és középiskolai) ifjúság körében (BAKÓ: MNy. XC, 147).

De térjünk vissza a kiindulásunkhoz! A következőkben megkísérlem saját adataimmal, kutatási eredményeimmal konkrétabbá tenni, „értelmezni” BÁRCZI idézett gondolatainak néhány

részletét. Fő forrásaim most is a kari jegyzőkönyvek voltak. Bennük - kissé meglepően - alig találjuk nyomát annak a hosszú, fárasztó s olykor reménytelennek tetsző szervező munkának, amelyet Csűry állhatatosan folytatott intézete létrehozásáért, s amelyről nemcsak BÁRCZI, hanem mások is a legnagyobb tisztelet hangján szólnak. Nézzük a száraz tényeket! A legelső híradást az 1937. március 18-án tartott VIII. rendes ülés jegyzőkönyvében olvashatjuk. Ennek egyik részlete szerint Csűry a vallás- és közoktatásügyi minisztertől „Magyar Néprnyelv-kutató Intézet felállítását kéri rendes évi dotációval”. Kérvényében részletezi is, mire szándékozik felhasználni a támogatást: a) vizsgálati eszközökre és felszerelésre, b) rendszeres kutatói kiszállások költségeire, c) kutatói munkálatok évenkénti közzétételére. Végül d) egy külföldi kutatói ösztöndíj biztosítását is kéri. - Ezek egy jól átgondolt intézetépítő program körvonalai, amelyben a tárgyi feltételek biztosítása mellett a tudományos kutató munka folytatása, eredményeinek publikálása és a tudományos utánpótlás nevelésének szempontjai egyaránt megtalálhatók. Az említett ülésen Csűry a kartól a jövő évben (1938-ban) felállítandó intézetének két helyiséget kér. A következő híradás fél évvel későbbi. Az 1937. szeptember 30-án tartott II. rendes ülés jegyzőkönyve szerint Csűry Bálint a VKM-től a Magyar Néprnyelv-kutató Intézet felállítására 2000 pengőt és a további évekre az intézet működéséhez évi 1000 pengő átalányt kér. Túlzott igényei egyáltalán nem voltak, hiszen ez az összeg csupán a legszükségesebb kiadásokra lett volna elegendő. Ugyanekkor Csűry az egyetemi tanácstól két helyiség kijelölését kéri intézete számára. Nagy óhajai most sem voltak, hiszen az 1937. október 18-án tartott III. rendes ülés jegyzőkönyve szerint a földszinten lévő 48. és 53. számú még felszerelés nélküli WC helyiségekkel is beérte volna. Kérelmét a kar elfogadja, de végül, miként erről az egyik Csűry-tanítvány, Kovács István és mások tájékoztattak, az intézet a főépület alagsorában kapott két helyiséget. A Magyar Néprnyelv II. kötetében közzétett beszámolóban Csűry örömmel szól arról is, hogy a gyűjtőmunkával párhuzamosan továbbfejlesztették az intézetet (A debreceni egyetem Magyar Néprnyelv-kutató Intézetének működése 1939 júliusától 1940 decemberéig. 270-76). Új bútorokkal rendezték be az egyik helyiséget, az anyag tárolására pedig céldobozokat készítettek. Ugyanitt azt is elmondja, hogy megalapozták a néprnyelvi vonatkozású rajzok és fényképfelvételek külön gyűjteményét. Ehhez diaposzitiv gyűjtemény, filmnegatív gyűjtemény és néprnyelvi vonatkozású néprajzi és hangtani klisséggyűjtemény csatlakozott. De ebben az időben Csűry mindenekelőtt az intézet személyi állományának kiépítése terén tett igen eredményes lépéseket. Az 1938. március 4-én tartott X. rendes ülésen kéri a kart, hogy Bakó Elemér végzett bölcsészhallgatót, a Magyar Nyelvészeti Szeminárium díjtalan gyakornokát mentse fel, egyben nevezze ki őt és dr. Bartha Katalint a Magyar Néprnyelv-kutató Intézethez. Az 1938. június 25-i XVII. rendkívüli ülésen Csűry javaslatára a kar dr. Bakó Elemért, a Magyar Néprnyelv-kutató Intézet díjtalan gyakornokát ugyanezen intézethez fizetéstelen tanársegédnek megválasztja. Helyébe díjtalan gyakornoknak Balassa Iván II. éves bölcsészhallgatót az 1938-39. tanévre megválasztja (Jk.).

Ezek a sikerek bizonyára összefüggenek azzal, hogy az 1937. május 28-án tartott X. rendes kari ülésen titkos szavazással Csűry Bálintot választották meg a Bölcsészettudományi Kar élére az 1937-38. tanév dékánjának. Csűry 14 szavazatból 12-t kapott.

A Néprnyelv-kutató Intézet működéséről az első beszámolót még Csűry Bálint állította össze (A debreceni egyetem Magyar Néprnyelv-kutató Intézetének működése 1939 júliusától 1940 decemberéig. MNny. II, 270-81). Ez az intézet évkönyvének első számában Mit akarunk? (MNny. I, 3-6) címmel megjelent program alapján készült, amelyben - mint ismeretes - a magyar „népiségtudomány” helyzetének európai összefüggésekbe ágyazott bemutatása, „kór-rajza” után három feladatkörben jelölte meg az új intézetnek (és évkönyvének) tevékenységi területeit. Emlékeztetőül ezek a következők: 1. a néprnyelv monografikus feldolgozása és ezzel összefüggésben nyelvatlaszok készítése, 2. az elszakított vagy szórványokban élő magyarság nyelvének kutatása, 3. a debreceni cívis nyelv szóincsének szótári feldolgozása (A program bírálatát l. IMRE, MMNyjR. 10-19). Programadó írása egyben a hivatalosan 1938. szeptember 1-jén alapított intézet működéséről szóló első beszámolónak is tekinthető, hiszen ebben nemcsak az elvégzendő, hanem az 1938-39. tanévben végzett munkára is kitér. Jó pedagógusként név szerint megemlítve ezeket az eredményeket elérő tanítványait, munkatársait.

Fentebb említett első hivatalos beszámolójában Csűry nemcsak a három fő munkaterületen mutatkozó sikerekről, illetve a hátráltató tényezőkről szól, hanem arról a munkáról is tudósít, amelyet a magyar népnyelv kutatásának minél szélesebb körű megismertetése, illetve elmélyítése és kiterjesztése érdekében végeztek. Az előbbit az intézet tanárai (Csűry, Bakó Elemér, Bartha Katalin és Végh József) által tartott több rádióelőadás (l. még BAKÓ: MNy. XC, 152), az utóbbit a Györffy István néprajztudós emlékére hirdetett népnyelvi és szókincsgyűjtő verseny fémjelzi, melyen a versenyt szervező Árpád Bajtársi Egyesület tíz tagja vett részt 11 település nyelvjárásából gyűjtött több mint tízezer szónyi anyaggal, ezt 180 rajz és fénykép egészítette ki. A pályázatokat Csűry Bálint, Bakó Elemér és Végh József bírálták el. Az első és második díjon Imre Samu és Kovács István osztoztak 1500-1500 szót tartalmazó felsőöri, illetve óbáti gyűjtésükkel. Mindezekhez sorolható a más egyetemi hallgatók és a középiskolások bevonására irányuló országos táj- és népkutató munka megindítása is. Megszervezésében főként Végh Józsefnek és Bakó Elemérnek volt nagy szerepe (MNy. II, 273-6).

A beszámolóhoz csatlakozó irodalomjegyzék a Magyar Népnyelv II. évfolyamában publikáló kutatók tudományos működéséről ad számot 1939 júliusától 1940 decemberéig. Sorrendben Csűry Bálint, Bakó Elemér, Szabó T. Attila, Végh József, N. Bartha Károly, Balogh István és Nagy Jenő tevékenységének témaköreivel, elért eredményeivel ismerkedhetünk meg (MNy. II, 276-81). Ezek szintén a Csűry-féle népnyelvkutató program részének tekinthetők. De tágabban az új intézet működéséhez kapcsolhatók azok a dolgozatok is, melyeket a debreceni egyetem Magyar Nyelvészeti Szeminárium és Magyar Népnyelvkutató Intézete, illetve a kolozsvári egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézete adott ki. Listájukat még Csűry Bálint kezdte közreadni az évkönyv hátlapján.

A Népnyelvkutató Intézet 1941. évi működéséről szóló beszámolót (és a későbbit) az intézet tanársegéde, BAKÓ ELEMÉR írta. Beszámolója (MNy. III, 415-20) elején így emlékezik meg Csűry Bálint váratlan haláláról: „Ez a csapás olyan lesújtó hatással volt intézetünk tagjaira, hogy az első hónapokban intézetünk munkájának hosszabb időre történő megbénulásától lehetett tartani” (415). De mint hozzáteszi, szerencsére volt néhány szilárd pont, amely körül lassan ismét kialakulhatott a rendszeres munka. Ilyen biztos pontot jelentett az a hallgatói csoport, amely még Csűry Bálinttól kapott szakdolgozati témát. A kis csoport tagjai (Imre Samu és mások) mesterük halála után is folytatták témájuk kidolgozását. Bakó vezetésével tovább folyhattak a Csűrytól elkezdett népnyelvi hangtani gyakorlatok is, így nemcsak a felső éves hallgatók népnyelvi gyűjtőmunkája folytatódhatott, hanem az I-II. évesek kiképzése is megtörtént (415-416). Bakó az intézeti munkaterv egyes pontjai alapján sorra veszi az új eredményeket. Szerinte a legnagyobb előrehaladást az első programponthoz kapcsolódva érték el. Ez főként a Csűry Bálint emlékére rendezett országos népnyelvi szókincsgyűjtő versenynek volt tulajdonítható. (Részletesebben lásd később!) De a már korábban megindult szókincsgyűjtések (Békési, Sárretyi, Hajdúsági, Rétközi, Palóc szótár) terén is előbbre léptek. Ezekhez csatlakoztak még a Szigetközi és Ormánysági szótár anyagának gyűjtései, valamint a Szatmár, Bereg és Borsod megyében végzett szókincsgyűjtések. Míg a második munkatervi pontnak, az elszakított vagy szórványokban élő magyarság nyelvének tanulmányozása terén a háborús viszonyok miatt alig történt valami érdemleges (látható eredményeket „csupán” a Szabó T. Attila vezetésével működő Erdélyi Tudományos Intézet Nyelvészeti Osztálya mutatott fel, a harmadik munkaterületen, a Debreceni cívis szótár anyagának gyűjtésében az intézet tagjai jelentős munkát végeztek. (L. alább A Debreceni cívis szótár című fejezetet!) Az említett feladatkörökhöz negyedikként a Bihar megyében folytatott helynévgyűjtés kapcsolódott, melyben a nehézségek ellenére is megpróbáltak előrelépni. (L. A Csűry-iskola és a tulajdonnévkutatás!) Ugyancsak folytatódott a gyűjtőutánpótlás nevelését célzó tevékenység is (418-19).

Az ekkortájt lezajló személyi változások közül két kinevezés a debreceni és a kolozsvári egyetem nyelvészeti tanszéke közötti hagyományosan jó kapcsolatról vall. 1940 végén Szabó T. Attila Csűrytól kér egy éppen akkor végzett nyelvjáráskutatót tanszékére. A választás Balassa Ivánra esett, akinek helyére 1941-ben (Csűry halálát követően) Imre Samu gyakornok

lépett (BALASSA, Szabó T. A. 32). Csűry Bálint halála után az egyetem Bölcsészettudományi Kara ideiglenesen az irodalmár Pap Károly egyetemi tanárt bízta meg a Magyar Néprnyelv-kutató Intézet igazgatásával (Jk. 1941. márc. 1.). Majd 1941. szeptember 13-án Bárczi Géza, a nyelvészeti tanszék új professzora átvette a Néprnyelv-kutató Intézet irányítását is.

De térjünk vissza a Csűry Bálint országos néprnyelvi szókincsgyűjtő versenyhez (BAKÓ: MNny. III, 421-28)! Még Csűry életében elhatározta az intézet vezetősége, hogy a Györffy István szókincsgyűjtő versenyhez hasonló rendeznek az intézet tagjainak a debreceni cívus szótár „vonzáskörzetéhez” tartozó témakörökből. Csűry halála után tanítványai mesterük iránti tiszteletből a részvételt és a tematikát tekintve egyaránt országos méretűvé szélesítették a versenyt. (A mából tekintve nem biztos, hogy szerencsés ötletnek tarthatjuk ennek az egyébként jól szervezett szókincsgyűjtő versenynek a kiszélesítését. Talán érdekesebb lett volna mindvégig a cívus szótár érdekeit szem előtt tartani.) A szó és tárgy (Wörter und Sachen) egységének szellemében minden résztvevőnek legalább 200 külön fogalmat jelölő szót kellett beküldenie, mindegyik szócédulához egy-egy rajzot vagy fényképet mellékelve. A versenyre 33 pályamű érkezett. A Csűry-iskola „főlényét” mutatta, hogy az első hat díjazott közül hárman Csűry Bálint tanítványai voltak, így az első díjas Kovács István is, aki családja körében végezte a gyűjtést (Óbást, palóc nyelvjárás). A második helyezett Keresztes Kálmán lett ormánysági, a negyedik Költő Gyula biharkeresztesi gyűjtésével. (KÖLTŐ GYULA munkája A biharkeresztesi földműves műszókincse címmel több mint fél évszázad múlva látott napvilágot. Folklór és Etnográfia. 83. sz. Szerk.: Ujvári Zoltán. Debrecen 1994.) Ketten mint debreceni középiskolások a Csűry tanítványok tanítványai voltak: Kovács László (Debrecen), Papp László (Hosszúpályi. BAKÓNÁL tévesen Monostorpályi szerepel: i. m. 426). A debreceni egyetemet összesen kilencen képviselték, s ha ehhez hozzávesszük azt a 15 középiskolást a debreceni református gimnáziumból, a református tanítóképzőből és a kegyesrendi gimnáziumból, akik részt vettek a versenyen, akkor mindenképpen a Csűry-iskola sikeréről beszélhetünk. A budapesti egyetemet csupán az elhunyt professzor fia, Csűry István képviselte szamosháti gyűjtésével. A verseny eredményeként kb. 7000 szócikk és kb. 6400 rajz, fénykép érkezett be a különböző nyelvjárás-területekről. A rajzok és fényképek később a debreceni Déri Múzeumba kerültek. A Csűry-verseny anyaga - az intézet más hasonló szógyűjtéseivel együtt - beépült az Új magyar tájszótárba. (De lásd BALASSA: MNyj. XXVIII-XXIX, 18 is.)

Bakó Elemér második és egyben utolsó beszámolóját a Néprnyelv-kutató Intézet 1942. évi működéséről olvashatjuk (MNny. IV, 469-74). A fő kutatási területeken elért eredmények és hiányosságok részletező áttekintése, illetve a debreceni középiskolások újabb szép sikereinek felsorolása mellett a beszámoló összeállítója arról az új munkáról is szól, amelyet a magyar nyelvatlasz próbafüzete alapján végeztek. Az intézet néhány tagja a Bárczi Géza által összeállított gyűjtőfüzet anyagát kérdezte ki Bihar megye (Bakó Elemér), Hajdú, illetve Jász-Nagykun-Szolnok megye (Végh József), a Boldva melléke (Varga Lajos) és a Medvesalja (Kovács István) több településén. Az anyag mások gyűjtésével kiegészülve Mutatvány a magyar nyelvatlasz próbagyűjtéseiből címmel jelent meg (A magyar nyelvatlasz munkálatai. 2. Bp. 1947. Szerk.: BÁRCZI GÉZA).

A Magyar Néprnyelvnek ugyanebben a számában beszámolót olvashatunk a testvérintézménynek, az Erdélyi Tudományos Intézet Nyelvészeti Osztályának 1942. évi munkájáról (IV, 475-79). Szerzője, SZABÓ T. ATTILA a korábban megkezdett kutatómunka folytatásáról (MNny. III, 305-13), újabbak kezdéséről, a meglévő anyag cédulázásáról tudósítja az évkönyv olvasóit. A fiatal kutatók (Gálffy Mózes, Márton Gyula, Imre Samu) katonai szolgálata miatt akadozott a gyűjtő- és feldolgozó munka. A helynévgyűjtés terén a nehéz körülmények ellenére is jelentős eredményeket értek el. Gergely Béla sokszor embert próbáló körülmények között gyűjtött a Borsavölgy, Szolnok-Doboka, Mezőség településein. Szabó T. Attila sajtó alá rendezte a Kalotaszeg helynevei című kötetét. De mások is részt vállaltak az intézet feladatainak teljesítéséből. A kolozsvári kutatók magas szintű, termékeny munkásságáról árulkodik az évkönyv hátlapján olvasható Dolgozatok a m. kir. Ferenc József Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetéből című irodalomjegyzék is.

A jelek azt mutatják, hogy az alig néhány éves Népnyelvkutató Intézet hanyatló korszaka az 1943-as évvel vette kezdetét. Igaz, már a születését is anyagi gondok kísérték, de a nehézségek ellenére mindig sikerült a szükséges pénzt előteremteni az intézet működéséhez, az évkönyv első négy évfolyamának megjelentetéséhez. A háborús évek nehézségeiről az évkönyv ötödik kötetének hátsó borítóján hozott Olvasóinkhoz című szerkesztői levél visszafogottságában is drámai hangon tudósít. A munkatársak nagy része szétszóródott, az intézetet jelentős anyagi károsodás érte. De 1945 tavaszán már újrakezdte működését: kiképző tanfolyamokat szerveztek, gyarapították a gyűjteményeket. A pénzhiány miatt azonban az évkönyv több éves kihagyás után is csupán öt ív terjedelemben jelenhetett meg (MNny. V, 1943-46). A kiadási költségek így is meghaladták az intézet anyagi lehetőségeit. „Reméljük azonban, hogy ifjú munkatársaink odaadó áldozatkészsége és ügybuzgalma, valamint a társadalom hathatós anyagi támogatása intézetünket, mely a népnyelvkutatás legrégibb intézménye, e nehéz éveken átsegítik.” Mindnyájan tudjuk, BÁRCZI (és mások) reménye nem valósult meg. Az 1947-49. évi összevont (hatodik) számával megszűnt a Magyar Népnyelv. 1949-ben a debreceni Magyar Népnyelvkutató Intézetet adminisztratív úton „csöndben” felszámolták. A „népi” demokráciának nem volt szüksége a népiségkutatásra.

Bár már eddig is többször esett szó az intézet évkönyvéről, a Magyar Népnyelvről, úgy vélem, nem lesz haszontalan röviden vázolni a folyóirat arculatát, tematikus szerkezetét, felépítését. Az anyag összeállításához felhasználtam BERZEVICZI ÁGNES A Magyar Népnyelv és Csúry Bálint nyelvjáráskutató iskolája című szakdolgozatát (Debrecen 1986. Témavezető: SEBES-TYÉN ÁRPÁD). Mint fentebb is láttuk, Csúry tisztában volt azzal, hogy az intézet munkája csak akkor lesz igazán eredményes, ha évkönyvet létesít, mellyel a népnyelvkutatás országos ügyét is szolgálhatja. Ugyanakkor a publikációs lehetőség megteremtésével fiatal munkatársainak, tanítványainak egyéni szakmai fejlődését is segíteni akarta. Így indult meg 1939-ben a honi nyelvjáráskutatás első folyóirata, a Magyar Népnyelv. A Magyar Népnyelv rövid életű periodikája volt nyelvtudományunknak. 1939-től megszűnéséig, 1949-ig összesen hat alkalommal jelent meg. Az évkönyv hat számát a szerkesztők személyéhez kapcsolva három szakaszra oszthatjuk. Az első két évfolyam (1939, 1940) az alapítónak, Csúry Bálintnak a keze nyomát viseli magán. Az ő korai halála miatt a következő két számot (1941, 1942) volt kolozsvári tanítványa, Szabó T. Attila szerkesztette a Csúry-tanszék új professzorával, Bárczi Gézával közösen. A világháború után megjelent utolsó két kötet (1943-46, 1947-49) szerkesztése már csak Bárczi nevéhez fűződik. Csúry hatását, szellemének továbbélését bizonyítja, hogy a kötetek (viszonylagos) egységéről beszélhetünk. Emellett természetesen az egyes szerkesztők által összeállított évkönyvek szorosabb kapcsolatát is megfigyelhetjük. De nézzük röviden a folyóirat egyes időszakait! Az évkönyv első két számában a Mit akarunk? (MNny. I, 3-6) címmel megfogalmazott népnyelvkutató program hármas célja alapján megindított munka első termékei jelentek meg. A kötetekbe belelapozva rögtön szembetűnő a közlemények tematikus gazdagsága, hiszen m o n o g r a f i k u s j e l e n s é g t a n u l m á n y o k (pl. CSÚRY BÁLINT: A szamoshati nyelvjárás felső nyelvállású magánhangzóinak története. I, 7-21; uő: A szamoshati nyelvjárás e é-féle hangjainak története. II, 3-14; VÉGH JÓZSEF: Felső nyelvállású, hosszú magánhangzók a békési népnyelvben. I, 22-47; uő: A derecskei népnyelv igetövei és igealakjai. II, 204-251; SZABÓ ISTVÁN: Ikerítődés a békési népnyelvben. I, 65-80), t u d o m á n y t ö r t é n e t i k i t e k i n t é s (BAKÓ ELEMÉR: A finn népnyelvkutatás. I, 81-111; NAGY JENŐ: A német nyelvjáráskutatás vázlatos története és mai állása. II, 124-82), h a n g f i z i o l ó g i a i v i z s g á l a t (BAKÓ ELEMÉR - SOVIJÄRVI ANTTI: Adalékok a magyar és finn nyelv rövid és hosszú i-, ü- és u- magánhangzóinak fiziológiai-akusztikai összehasonlításához. II, 29-46) található bennük. Jelentősek a n é v t a n i t a n u l m á n y o k (SZABÓ T. ATTILA: A személynevek helyneveinkben. II, 80-123), illetve h e l y n é v k ö z l é s e k (IMRE SAMU: Felsőör helynevei. II, 47-80; BALASSA IVÁN: Szerep helynevei. I, 130-138), n é p n y e l v i a d a t o k, s z ó- és s z ö v e g k ö z l é s e k (NAGY JENŐ: Magyarvalkói vállfőminták. I, 122-29; KOVÁCS ISTVÁN: Szógyűjtés a visszatért Óbástról. I, 139-63; N. BARTHA KÁROLY: Adatok gyermekbabonáinkhoz. II, 252-57; IMRE SAMU:

Népryelvi szöveggyűjtés Felsőőről. I, 164-70; SZABÓ ISTVÁN: Népryelvi szövegek Békésről. II, 258-61) stb.

A politikai változások (az első és második bécsi döntés: 1938, 1942), a keleti magyar nyelvterületek részleges visszacsatolása után a korábbinál több lehetőség nyílt a debreceni és kolozsvári nyelvészek tudományos együttműködésére. Így jelenhetett meg a debreceni Magyar Népryelvkutató Intézet és az Erdélyi Tudományos Intézet közös kiadványaként az évkönyv harmadik és negyedik kötete (Debrecen - Kolozsvár 1941, 1942). De jegyezzük meg, hogy ez a terv már Csűry Bálint fejében megfogant, amint erről SZABÓ T. ATTILA is megemlékezik a Csűry-centenárium résztvevőikhez írott levelében: „Mikor aztán engem 1940 őszén a kolozsvári egyetemre neveztek ki tanárnak, Csűry Bálint rögtönösen azzal az ajánlattal tüntetett ki, hogy tegyük a debreceni és kolozsvári nyelvészek közös kiadványává az ő intézeti évkönyvét. Bár magam - érhetően - örömmel fogadtam ezt az ajánlatot, az ajánlattevőnek a következő év februárjában bekövetkező váratlan halála lehetetlenné tette, illetőleg csak a méltó utód, Bárczi Géza professzorsága tette lehetővé az együttműködést” (MNy. XXVIII-XXIX, 13-14).

A beköszöntőben az új szerkesztők, Bárczi Géza és Szabó T. Attila hitet tesznek Csűry Bálint szellemi örökségének ápolása, továbbfejlesztése mellett (MNy. III, 5-6). A Csűry emlékének szentelt harmadik kötetben nemcsak a két intézet munkatársai (többen Csűry egykori tanítványai), hanem a finn nyelv tudósok (Hakulinen, Kannisto, Kettunen) is egy-egy cikkel, tanulmánnyal tisztelnek a nagy tudós emléke előtt. A harmadik és negyedik szám felépítése rokon vonásokat mutat a Csűry szerkesztette kötetekével. Itt is megtaláljuk a *m o n o g r a f i k u s j e l e n s é g t a n u l m á n y o k a t*, de arányukban bizonyos változás mutatkozik, hiszen a hangtani jellegűek mellett (BALASSA IVÁN: Az *a*-zás a kolozsvári Hóstát nyelvén. III, 57-69; IMRE SAMU: Az *é* hangok állapota a felsőőri népryelvben. III, 115-129; SZABÓ ISTVÁN: Az *í*-zés esetei a békési népryelvben. III, 275-304), a korábbinál több alaktani témájúval találkozhatunk. Ezekkel főként az erdélyi nyelvészek foglalkoztak (MÁRTON GYULA: A nagymoni népryelv igei töve és igealakjai. III, 189-232; GÁLFFY MÓZES: A kalotaszegi Magyarbikla népryelvének névszótöve, IV, 90-146; SZABÓ T. ATTILA: Adatok a gajcsánai csángó népryelv igealakjaihoz. IV, 332-36). Emellett *n é v t a n i r e n d s z e r e z ő t a n u l m á n y o k* (ÁRVAY JÓZSEF: A térszíni formák nevei a barcasági Hétfalu helyneveiben. III, 39-56; uő: A térszíni formák nevei Kalotaszegen. IV, 3-50; GERGELY BÉLA: Kalotaszeg névutós helynevei. IV, 158-82), *t u d o m á n y t ö r t é n e t* (SZABÓ T. ATTILA: Az újabb erdélyi népryelvkutató munka kezdete. III, 305-13; MÁRTON GYULA: A rumén nyelvatlaszmunkálatok története és módszere. IV, 233-67), *h e l y n é v g y ű j t é s e k* (GERGELY BÉLA: Kisbács helynevei. III, 86-101; GAZDA FERENC: Csomakörös helynevei. IV, 147-57), *n é p n y e l v i a d a t - és s z ö v e g k ö z l é s e k* (VÉGH JÓZSEF: Békési népryelvi szövegmutatvány. III, 344-346; BAKÓ ELEMÉR: Sárretyi népryelvi szövegek. III, 347-50; PETŐ JÓZSEF: Debreceni népryelvi szövegmutatvány. III, 351-52 stb.) is olvashatók. De idevehetjük a „szó és tárgy” egységének elve alapján készített *n é p r a j z i t a n u l m á n y o k a t* is (SÁNDOR GÁBOR: A kolozsvári Hóstát emberi erővel végzett teherhordási módjai és eszközei. III, 238-74; NAGY RÓZSA: Adatok a baranyamegyei Nagyváty növényekkel kapcsolatos szokásaihoz és néphagyományaihoz. IV, 268-308). Az évkönyv tematikájának bővülésére mutat többek között a *s z ó k i n c s v i z s g á l a t* (IMRE SAMU: Német kölcsönszók a felsőőri magyarság nyelvén. IV, 183-95; SZILÁGYI LÁSZLÓ: A rokonságnevek a hajdúnánási nép nyelvén, IV, 337-62), a *c s o p o r t - és r é t e g n y e l v i t a n u l m á n y o k* (a témakör kutatásának gyökerei már Csűrynél megtalálhatók, vö. SEBESTYÉN ÁRPÁD, Szociolingv. DMNyIK. 57. sz.), így VÉGH JÓZSEF: Társadalmi szempontok a népryelvkutatásban (III, 314-343), BÁRCZI GÉZA: A városi népryelv kérdéseihez (III, 70-85); uő: Jegyzetek a budapesti népryelvről (IV, 71-89), a közszói és helynévi etimológiák (MELICH JÁNOS: *Tarjó*. III, 233-237; BAKÓ ELEMÉR: Egy magyar szócsalád: *hopp, hoporcs, hömpölyög, hederít*. IV, 51-70; PAIS DEZSŐ: *Rengeteg*. IV, 309-331), valamint KNEZSA ISTVÁN tanulmánya, Az Ecsedi-láp környékének szláv eredetű helynevei (IV, 196-232), illetve a szakmai tájékozódást elősegítő *k ö n y v s z e m l e*.

A Csűry-örökség megőrzése és továbbfejlesztése jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a Magyar Néprajz (és a Néprajzkutató Intézet) a vizsgált időszakban a nyelvudományban, különösen a nyelvjáráskutatásban egyre meghatározóbb szerepet játszott. Ösztönzőleg hatott a más egyetemeken (Szeged, Budapest) folyó ilyen jellegű kutatásra is. „Küldetését” a háború első éveiben, igen nehéz körülmények között is teljesítette.

Az 1942-45 közötti súlyos gazdasági helyzetet követően a Magyar Néprajz csak 1946-ban jelent meg ismét. Jóllehet az ötödik kötet több év anyagából (1943-46) van összeállítva, terjedelme az anyagi eszközök hiánya miatt minden korábbinál kisebb, így egyáltalán nem ad valós képet az előző évek amúgy sem teljes tevékenységéről. Az újrakezdés lendületében az évkönyv munkatársai azt remélték, hogy a folyóirat ismét rendszeresen, évenként kerülhet az olvasók kezébe. Ez azonban a már korábban említett okok miatt nem teljesülhetett. A hatodik és egyben utolsó kötet szintén több év (1947-49) tudományos munkájából állt össze. Az előzőhöz hasonlóan ez a szám is kevés cikket közöl. Az ötödik és hatodik kötetből - a megváltozott politikai helyzet miatt - hiányoznak az erdélyi nyelvészek munkái. Szabó T. Attila sem vett részt a szerkesztésben. Bárczi az „új” szerkesztő arra törekedett, hogy a kötetekben a szűkös terjedelem ellenére a korábbi tematikai sokszínűséget továbbra is fenntartsa. Ezért az egyes tárgyköröket általában csak egy-két írás képviseli. Így a nyelv történetét, nyelvjárástörténetét (KNIEZSA ISTVÁN: A zabori apátság 1111. és 1113. évi oklevelei mint nyelvi, nyelvjárási emlékek. VI, 3-50), a szófajt (HORGER ANTAL: *Tályog*. V, 3-10; HEGEDŰS LAJOS: *Bitó*. VI, 117-26), a tudománytörténetét (NAGY JÁNOS: Diószegiék munkássága. V, 40-48), a kutatómódszertant (KOVÁCS LÁSZLÓ: Gyorsírás alkalmazása a néprajzkutatásban. V, 49-54), a helynévfeldolgozást (KOVÁCS LÁSZLÓ: Garbolci helynevek. VI, 132-43; BENKŐ LORÁND: A Nyárádmente földrajzi nevei. VI, 144-59). Csupán nyelvjárási jelenségmonográfiák (PAPP LÁSZLÓ: A hosszúpályi néprajz í és é hangjai. V, 23-39; uő: Az *u* és *ü* hangok a hosszúpályi néprajzban. VI, 51-110; SULÁN BÉLA: Az *i*-zés kérdéséhez. V, 11-22; SZATHMÁRI ISTVÁN: Három *i*-ző nyelvjárás összehasonlítása. VI, 127-31; BÁRCZI GÉZA: Egy kezdődő magyar hangváltozás. VI, 111-16) és néprajzi szövegek közlések (HEGEDŰS LAJOS: Bukovinai csángó. V, 55-57; uő: Csángó és hajdúnánási néprajzi szövegek. VI, 160-69, KOVÁCS LÁSZLÓ: Garbolc. V, 60-62 stb.) találhatók nagyobb számban. Ez utóbbiak jelentős része főként az ötödik kötetben olvasható. Az utolsó kötetekből hiányoznak az intézet munkáját értékelő rendszeres évi beszámolók. Talán említésre érdemes az is, hogy a korábbi (rendszeretlenül közölt) német nyelvű rezümét (I, 171-77; II, 282-90) a hatodik kötetben francia nyelvű rezümé (VI, 170-76) váltotta fel. Ez a franciás műveltségű Bárczi hatásával, illetve a német nyelvnek a háború utáni negatív hivatalos megítélésével egyaránt magyarázható.

A fenti témakörök közül egy-két megjegyzést csupán Kovács László módszertani próbálkozásához fűznék, amely annak a bizonyítéka, hogy Csűry tanítványai mesterük halála után is keresték a nyelvjárási szövegek minél tökéletesebb lejegyzésének a lehetőségét. Más kérdés, hogy a gyorsírás alkalmazása nem bizonyult járható útnak. Végül megemlíteném, hogy a kutatók számára a Magyar Néprajzban található cikkek és nyelvi adatok használatát jelentősen megkönnyíti SEBESTYÉN ÁRPÁD 1965-ben készített mutatója (MNYj. XI, 107-93. Kny. is: DMNYIK. 46. sz.).

1951-ben, két évvel a Magyar Néprajz megszüntetése után a debreceni egyetemen megjelent egy új dialektológiai évkönyv, a Magyar Nyelvjárások, amely ma is elismert folyóirata nyelvjáráskutatásunknak. (Létrejött főként Bárczi Géza érdeme volt. SEBESTYÉN: MNYj. XX, 6.) A megszüntetett intézet sorsa azonban, úgy tűnik, nem lesz hasonló a porából újjászülető főnixéhez. A népi demokrácia évtizedei alatt ezen aligha csodálkozhattunk. De többen, főként Csűry egyre fogyó tanítványai (és mások) abban reménykedtek, hogy a rendszerváltást követően sor kerülhet a Magyar Néprajzkutató Intézet szervezeti keretének visszaállítására is. Hiszen azok a feladatok, amelyek Csűry Bálint híres néprajzkutató programját alkották, nagyobb részt ma is megoldásra várnak. Napjainkban is rengeteg tennivaló van a nyelvjáráskutatás, a helynévgyűjtés és -feldolgozás vagy éppen a Debreceni cívis szótár szókincsének

összegyűjtése stb. terén. Ezért is tarthatjuk sajnálatosnak, de egyben rendszerváltó korunkra jellemzőnek, hogy az a próbálkozás, amelyet az egyik Csúry-tanítvány, az Amerikai Egyesült Államokban élő Bakó Elemér és mások elindítottak (BAKÓ: MNy. XC, 153), megfeneklett az anyagi eszközök hiányának, a közönynek és a „modern tudományosságnak” a zátonyán.

Az első magyar nyelvatlaszkísérlet

(Papp István és Huss Richárd nyelvatlaszterve)

A Papp István és Huss Richárd nevéhez kapcsolódó nyelvatlaszkísérlet sok vonatkozásban előfutára volt a Csűry-iskola szintén megvalósulatlan nyelvatlasztervének. E két debreceni próbálkozás pedig a nagyatlasz előtörténetének sok tanulsággal szolgáló fejezeteit alkotja. A debreceni egyetem magyar és finnugor összehasonlító nyelvészeti tanszékére kerülve Bárczi Gézá e két helyi hagyomány is ösztönözte a Magyar nyelvjárások atlaszával kapcsolatos munkálatok megszervezésére és irányítására (SEBESTYÉN: MNyj. XX, 3-6).

BÁRCZI GÉZA A magyar nyelvatlaszkutatás története című tanulmányában (MNyAEIm. 13-49) a MNyA. nemzetközi és hazai előzményeit számba véve joggal állapítja meg, hogy a „magyar nyelvatlasz szükségességének gondolata a külföldről képest meglepően későn” vetődött fel, akkor is szerényen meghúzódnó függeléként ERDÉLYI LAJOS 1929-ben újranyomatott cikkének végén (Magyar nyelvi tanulmányok II, 15). De még ugyanebben az évben a debreceni egyetem Nyelvatlasz Intézete, amely 1923-ban tulajdonképpen német nyelvjárások (az erdélyi szász és a luxemburgi) nyelvföldrajzi feldolgozására alakult, egy magyar nyelvatlasz elkészítését is programjába vette. Bárczinak igaza van, amikor ehhez az intézethez kapcsolja a magyar nyelvjárások atlaszának első említésre méltó tervét. De figyelmét alighanem elkerülte az intézet igazgatójának, HUSS RICHÁRDnak a Debreceni Szemle I. évfolyamának 1927. júniusi (6.) számában megjelent ismertetése, amelyben a szerző, az egyetem német tanszékének vezetője lelkes hangon mutatja be az olvasóknak a Deutscher Sprachatlas 1926-ban megjelent első füzetét. Áttekintéséből megtudjuk, hogy mintegy ötven évi nyelvatlaszmunka első eredményéről van szó. GEORG WENKER 1876-ban 40 mintamondatot küldött szét Németország minden településére az illető terület nyelvjárásába való átírás céljából. Ez volt a kiindulása, alapja a később FERDINAND WREDE (és WALTER MITZKA) nevével is jegyzett német nyelvatlasz nagy vállalkozásának. (Ismertetését és a kortársak bírálatát I. NAGY JENŐ, A német nyelvjáráskutatás vázlatos története és mai állása című tanulmányában. MNny. II, 124-181.) Majd HUSS ezekkel a számunkra bizonyító erejű mondatokkal fejezi be ismertetését: „Ezen a helyen tartom szükségesnek annak hangsúlyozását is, hogy a magyar nyelvatlasz is megkezdessék immár. A debreceni nyelvatlasz-intézet el tudná vállalni ezt a munkát, ha a kellő eszközök rendelkezésére bocsátatnának” (DSzle I/6. sz. 498).

A magyar nyelvjárások atlaszának konkrét terve először PAPP ISTVÁN 1929-ben írt cikkében jelentkezik (Magyar Nyelvatlasz. DSzle III/2. sz. 146-50). Az akkor soproni gimnáziumi tanár (s mint magyar-német szakos korábban a debreceni egyetemen Pápay József és Huss Richárd tanítványa) az újkori nyelvtudomány eredményeinek és hiányosságainak áttekintése után a nyelvjáráskutatás addigi fejlődésének fázisait mutatja be. A szerző szerint a nyelvjáráskutatás mint a nyelvtudomány legújabb hajtása arra vállalkozik, hogy a többi módszer hiányait pótolja. A nyelvhasználat szemből megfigyelhető tényekre támaszkodik, a nyelvtörténettel szemben pedig garantálhatja a nyelvnek mint élő valóságnak a megfigyelését. A nyelvjáráskutatás első iránya a szavak felé fordult. A történeti-lélektani nyelvjáráskutatás az összefüggő beszédre fordítja a figyelmet. Az az irány, melyet a Nyelvatlasz Intézet a magyar nyelvjárási anyag összegyűjtésében, feldolgozásában és térképre vitelében követni szándékozik, a nyelvjáráskutatás komparatív és lélektani irányainak a szintézise. Az összehasonlítás azonban - miként PAPP ISTVÁN írja - nem az „illuzórikus” köznyelvvé történik (hiszen a nyelvjárásokból állott elő maga a köznyelv is), hanem más nyelvjárásokkal. Nem nehéz észrevenni, hogy a cikk szerzője - miként ebben az időben a nyelvészek többsége - BALASSA JÓZSEF felfogásával azonosult, aki A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése (Bp. 1891) című, sok szempontból ma is időtállóan tekintett művében hasonlókat fogalmaz meg, amikor „erőszakkal létrehozott irodalmi nyelvről” (i. m. 5) beszél, ezzel kimondatlanul is elveti az ehhez való hasonlítás, mérés célszerűségét. Ismeretes, hogy CSÜRY is hasonlóképpen vélekedett erről a kérdéssel (Búvárlat

13). Ma, tudjuk, a köznyelv eszményi változatát szokás viszonyítási alapnak tekinteni. De ennek eldöntése vezető dialektológusaink körében sokáig vita tárgya volt (vö. IMRE, MMNyjR. 46).

PAPP ISTVÁN szerint a magyar nyelv kutatásával kapcsolatban a debreceni Nyelvatlasz Intézet a következő feladatot tűzte maga elé: „Tanulmányozni a mondat szerves egységébe állított hangok és szavak életén folytonos egybevetések útján a magyar nyelv geográfiai differenciáltságát, mint az időbeli nyelvfejlődés függvényét” (az én kiemelésem). A gyakorlati kivitelezéshez BALASSA JÓZSEF említett nyelvjárás monográfiáját, valamint SIMONYI ZSIGMOND (Tréfás népmesék és adomák. NyF. 4. sz. 1902) és SZINNYEI JÓZSEF (Magyar tájszótár. Bp. 1893-1901) munkáit használták fel, melyek alapján olyan mintamondatokat állítottak össze (pontosabban: állított össze Papp István), amelyek „felölelik a magyar nyelvfejlődés legjellemzőbb szó- és hangtani sajátosságait” (i. m. 148). A cikk írója részletesen szól arról is, hogy a Nyelvatlasz Intézetnek milyen elképzelése van az adatgyűjtéssel és feldolgozással kapcsolatban. Tervük szerint a mintamondatokat egy felhívás kíséretében szétküldik az ország valamennyi településére a „szellemi élet vezetőihez” (tanítókhoz, papokhoz, jegyzőkhöz, orvosokhoz stb.), akik lakóhelyük nyelvjárásába átírva visszaküldik azokat. A beküldött átírások helyességét a fontosabb nyelvjárási helyeken személyes megfigyeléssel és fonográf-felvételek készítésével is ellenőrizni akarják. Ezek után kerül sor - írja PAPP ISTVÁN - az intézetben az egyes nyelvi jelenségek (hangváltozások, alaktani eltérések, jelentésfejlődés stb.) térképeinek elkészítésére, amelyeken egy-egy nyelvjárás jelenség határait tüntetik fel. Az egyes térképekhez átlátszó betétlapokat mellékelnek, hogy a térképek eredményeit egymással tetszés szerint kombinálni lehessen. A módszer - miként erre PAPP is utal - a német nyelvatlasznál alkalmazott ún. mondatátíró módszer, amelytől a tájnyelvi határok minden más módszernél megbízhatóbb kijelölését várják (i. m. 148).

Papp István cikkéhez kapcsolódva HUSS RICHÁRD az alábbi felhívást tette közzé: „A magyar népnyelv kincseit a háborús felfordulás, a nagyvárosi élet és a kultúra intézményeinek terjedése miatt napról-napra nagyobb veszély fenyegeti. Legértékesebb nyelvterületeink idegen uralom alatt minden ellenállás mellett is veszítenek tősgyökerességükből, mert kénytelenek az uralkodó idiómához alkalmazkodni. Ezért múlhatatlanul szükséges a magyar népnyelv mai állapotának mielőbbi pontos lejegyzése, térképezése. Ez nemcsak fontos történeti dokumentuma lesz nyelvünknek, hanem segítséget fog nyújtani édes anyanyelvünk fejlődéstörténetének a nyomozásában, sőt az emberi beszéd alapvető problémáinak a felderítésében is. E nemzeti és egyben tudományos célkitűzés bátorít fel bennünket arra, hogy szíves segítséget kérjünk munkánkhoz.” - A nagyközönség megnyerésének szándékával írt felhívásból a tárgyilagos tényfeltáráson és a konkrét feladat kijelölésén túl a magyar nyelv sorsáért érzett aggodalom csendül ki. Azoknak, akik ismerték Papp Istvánt, az ő eszméktől áthatott egyéniségét sem nehéz Huss Richárd mondatai mögé képzelni. A felhívás után a lejegyzéssel kapcsolatos feladatok felsorolása következik, melyek között a fonetikus átírásra is adnak néhány sommás útbaigazítást a szerzők (DSzle III/2. sz. 149). A szakmai körök örömmel üdvözölték a vállalkozást (ERDÉLYI LAJOS: MNy. XXV, 211; BALASSA JÓZSEF: Nyr. LVIII, 69), sőt BÁRCZI szerint ez „a napisajtóban is talált némi visszhangra” (MNyAEIm. 18).

A felhívást a mintamondatok követik, összesen 65. PAPP ISTVÁN, a mondatok összeállítója a próbaátírások alapján és a bírálatok figyelembevételével a mintamondatokat később átdolgozta (vö. A világ nyelvatlasz-munkálatai. BpSzle 1933. 241-2). Úgy vélem, nem lesz tanulság nélkül, ha mind az eredetiekkel, mind a módosításokkal megismerkedünk: 1. *Tűz volt Nagyénál pünkösdkor, egy csikó ott vészett, az embereket azonban megmentették.* 2. *Ökrük, lovuk, kertjük, mindenük van (volt) az új házásoknak.* 3. *Fejük felett szépen süített a hold, mikor a víz mellett mentünk.* 4. *Várjuk, hogy ünnepre levágja a disznót.* 5. *Hat ökörrel, szekérrel bementünk a városba dolgozni, délben pedig hazajöttünk.* 6. *Megmondtam, hát ehhez tartsd magad!* 7. *Magukért nem teszem (sem tenném) tűzbe a kezem!* 8. *Ötször vagy hatszor vitték táncba a szép lányt.* 9. *Táncolnunk kell reggelig, de inni nem iszunk egy cseppet sem.* 10. *Milyen jól tud pörölni a lelkem!* 11. *Félek a lábam kihúzni a házból, mindjárt elvonnék a*

selyem ruhámat. (Ki sem tehetem a lábam a házból, mert félnek a gyermekek magukban.) 12. Meglátod, (hogy) sírni fog az anyjuk /a szobában/, mert elment a tanult fia. 13. Ássa fel a kertet! - parancsolta az úr. (Azt parancsolta az úr, hogy ássa fel a kertet.) 14. Hallgat a jó diák /a/ tanítójára, aki írni, olvasni tanítja(öt) /s még sok okos dologra fogja tanítani/. 15. Megütöttem a térdem, nézem, hát kék a helye. 16. Ne menj a tűzhöz /igazítani/, ő már megigazította. 17. Nem szereti a pipafüstöt, ők sem szeretik. 18. Pénzzel segíték a /szegény/ kolduson, nem tanácsal. 19. Azt mondják, /olyan sebesen futottak a tükörsíma jégen, hogy háromszor is elestek rajta és megütötték a kezüket/ (nem rajta mult a dolog). 20. Ne várjanak, hanem hajtsanak tovább! 21. Üljön le, édesapám, (mert éppen) kolbászt /fogunk/ (akarunk) sütni, /a gyerek felmegy érte létrán a padlásra/ 22. Nem látunk ennél a gyertyánál. 23. Elküldte fiát a csatára. (Azt gondoltam, jó volna egy tükör a házba.) 24. Bocsásd (Engedd ki) a zöld erdőre (erdőbe) a tyúkokat! 25. Páléknál kézfogón késsel-bottal mentek össze (egymásnak) a legények. 26. Meríts egy vödör vizet a kútból, azután készítsétek el a kását egy fazékban! 27. Pajtás, gyere Nagykékhöz, egy /jobbacska/ malacot sütöttek (a) névnapra, lesz vörös boruk is hozzá. 28. Most jöttem szomszédomtól (a szomszédtól), a komától (komámtól) s máris (már ismét) el kell mennem a bíróhoz, /kérni egy kis almát./ 29. Keresztet vetettem, mert olyan volt a betyár, mint egy ördög. 30. Lábtól vagyok az ágyon. 31. Kezüinktől várja a segítséget, tudja, hogy ott kell lennünk. (Nyitva áll az ajtó.) 32. Rossz termés volt az idén, de azért krumpli, bab meg kukorica volt elég. 33. Mutasd (meg) azokat a leveleket, ne tépd el őket! 34. Hozzám jöttél? Hozzád (hát), nem is /ő/ hozzá. 35. Eressze el (a kezem), ne húzza le a gyűrűmet! 36. Megállt házuknál (házunk előtt) /az ajtóban/ egy vén ember, kucsma s egy levél (volt) a kezében. 37. Melyik lányka ejtette le a gyűszűjét? Nem tudom. 38. Feje szédeleg (Szédül a feje), fáj (a) keze, lába, mert megütötte magát. 39. Hová (még) azzal (avval) a bivallyal? (Megyek) A mezőre. 40. Mivel erdélyi, azt hitte, érti a csángók nyelvét, de csalódott hitében. (Nem érti ez az okos szót!) 41. Még rám emeli kezét! 42. Felment a fia Pestre? Fel. (Hordd fel az almát létrán a padlásra!) 43. Levélben adja tudtára, hogy meglátogatja. 44. Legszebb jószágok a faluban az én lovaim, a te teheneid meg az ő ökre. (Az én lovaim, a te teheneid meg az ő ökre a legszebbek a faluban.) 45. Menjenek, szemem előtt rá ne üssenek /kézzel vagy baltával/ (a) szegény /párára!/ (jószágra!) 46. Megkötöttem a hamis kutyát nappalra. 47. A páva szebb a gólyánál. (Szebb a páva, mint a pulyka.) 48. Két szekér, négy ló, hét ökör és negyven-ötven lúd kellene a házhoz. 49. Megbocsátottak, s megkötöttük a barátságot. (Megvennék a selyem kendőt, ha nem volna nagyon drága.) 50. Nem választjuk bírónak ezt a bolond, kevély embert! - mondotta a nép. (Azt mondta a nép, hogy nem választja meg bírónak ezt a bolond, kevély embert.) 51. Ezen a vidéken (Mifelénk) kőből csinálják a házakat. 52. Tanítson meg arra a nótára, mert csak félig tudjuk, mi majd megtanítjuk őt. 53. Megfoltozná a kabátomat, de sokáig kellene várni rá. (rá várni) 54. Nehéz az élet, gyakran fordul a szerencse. 55. (A) Kelevény nehezen gyógyul. 56. Kinőttük (kinőttünk) a tavalyi csizmánkat (csizmánkból). 57. (Látja) Amott az erdős rész megett már nagyon kevés fűhöz jut (füvet talál) a téhen. 58. Látja, milyen kevés hó esett a télen! (Alig esett hó ezen a télen.) 59. Megenné a vacsorát, de nem eheti/k/, mert se villa, se kanál (nincs) az asztalon. 60. Szem nem látott ilyen szépet! (szépséget) 61. Kapálunk, mert ennünk kell (másképpen nem eszünk). 62. Eszel-e már te rossz gyerek? (gyermek? Eszem hát.) 63. Napestig csavarogtak a gyer(m)emek, mert féltek a veréstől. 64. Csúnya egy idő! 65. Ha nem dolgozom, nem is eszem. (Ha nem dolgozik, ne is egyék.)

PAPP ISTVÁN egy másik tanulmányában (Nyelvi elkülönülés. DSzle 1929. III/4. sz. 235-49) a mintamondatok szerkesztésének fentebb már ismertetett alapelveiről, a nyelvatlasz céljáról olvashatunk a korábbiánál részletesebb eszmefuttatást. A szerző saját funkcionális-lélektani nyelvszemléletének elméleti keretébe helyezi el a nyelvatlasz mondatainak összeállításában szerepet játszó mondattani, szókincsbeli, hangtani stb. szempontokat. Ugyanitt az anyaggyűjtéshez kapcsolódóan arról is szól, hogy a mintamondatok szavait „a könnyebb feltalálhatóság végett” betűrendbe állítva szótárba szerkesztették, ahol vastagított szedéssel hívják fel a figyelmet arra a hangjelenségre, amelyért a szót felvették. Minden szó egy-egy fontos nyelvi jelenség megfigyelésére volt „beállítva”, de természetesen egy adott szó több irányban is

lehetőséget adhatott a vizsgálódásra. A mondatjelenségeket a szavakon nem jelölhetik, de a ragozásban és némely szóvonzatban előforduló változásra felhívják a figyelmet, emellett néhány szókincsjelenségre is.

Az első nyelvatlaszkísérlet fontos állomása, hogy 1930-ban Huss Richárd elnökletével megalakult a debreceni egyetemen a MNyA. Szerkesztő Bizottsága. (Pontosabb dátumát nem ismerjük. Vö. BÁRCZI, MNyAEIők. 4.) Tagjai Erdélyi Lajoson, a szegedi polgári iskolai tanárképző intézet tanárán kívül mindannyian az egyetem professzorai voltak, így Hankiss János, a francia tanszék vezetője, Milleker Rezső, a földrajzi tanszék vezetője (1930-33 között dékán) és Pápay József, a magyar és finnugor nyelvészeti tanszék vezetője. Később a bizottságot - bizonyára, hogy még szilárdabb alapokra helyezték az atlaszkészítés ügyét - Pápay javaslatára ki akarták egészíteni Horger Antallal, Klemm Antallal és Pais Dezsővel „előre felkérve őket arra, hogy a begyűlt anyag feldolgozásában annak idején részt vegyenek” (SzBJk. 1931. febr. 8.). Erre azonban valószínűleg nem került sor (vö. BÁRCZI, MNyAEIm. 19). Mindez összefüggésben volt azzal, hogy a bizottság elképzelése szerint a „feldolgozás munkáját természetesen magyar nyelvészek fogják végezni”. A bizottság tervbe vette a Magyar Nyelvatlasz Társaság megalakulását is. A kari jegyzőkönyvek szerint ez az 1930. október 7-én tartott IV. rendkívüli ülésen történt meg, ahol Huss Richárd bejelentette a nyelvatlasz társaság megalakulását, egyben kérte a kart, szorgalmazza a vallás és közoktatásügyi miniszternél (VKM) a Nyelvatlasz Intézethez szorosan kapcsolódó Fonetikai Intézet kiépítését, annál is inkább, mert „négy év múlva Debrecenben fogják tartani a nemzetközi fonetikai kongresszust”. (Az anyagi támogatás elmaradása miatt az intézet felszerelése késlekedett, így Debrecen nem tudta megszervezni a kongresszust. Ezt 1934-ben Londonban rendezték meg. Vö. Jk. 1934. márc. 22.) Huss a személyi feltételék javításában is megpróbált előre lépni. Ehhez kapcsolódik az akkortájt már a hatvani állami reáliskolában tanító Papp Istvánnak a folyamodványa, amelyben kéri a VKM-t, hogy helyezze őt Debrecenbe, és egyidejűleg ossza be a Nyelvatlasz Intézethez fizetéstelen tanársegédnek. Az egyetemi tanács azonban nem továbbította a kar által is támogatott kérvényt. A kar bizonyára más úton-módon is próbálkozott. Erre lehet következtetni abból a jegyzőkönyvi részletből, amely szerint Korniss Gyula államtitkár Hankiss János prodékánhoz írt levelében közli, hogy „Papp István hatvani állami reáliskolai tanár áthelyezése érdekében egyelőre semmit nem tehet.” A későbbi kari üléseken (így 1931. február 27-én, március 27-én) továbbra is téma Papp István áthelyezésének ügye, de az 1931. október 28-án tartott IV. rendes ülésen még mindig csak annyi előrehaladásról számolhatott be Milleker Rezső dékán, hogy az egyetemi tanács Papp István említett kérvényét végre továbbította a VKM-hez. Pedig eközben újabb szakaszába lépett a nyelvatlaszmunkálat is. Az 1931. április 30-án tartott XII. rendes ülésen Huss Richárd ugyanis bemutatja a VKM-hez írt kérvényét, melyben a nyelvatlaszban előforduló „mintamondatok szétküldése alkalmával felmerülő postaköltségek fedezésére” segílyt kér. Levelére csak október elején érkezett meg a miniszteri leirat, amely szerint „... a nyelvatlasz intézet postaköltségei a költségvetésben előirányzott beszerzési költségek fedezetét terhelik, s külön fedezetet nem áll módjában engedélyezni” (Jk. 1931. okt. 2). Úgy vélem, ez az elutasító válasz is mutatja, miként viszonyultak nálunk a felsőbb hatóságok a nyelvatlasz ügyéhez. S itt óhatatlanul kínálkozik az összehasonlítás a német nyelvatlasz megvalósításának körülményeivel, ahol kormány szintű támogatásban részesült a vállalkozás (HUSS RICHÁRD: DSzle 1927. I/6. sz. 497).

Nézzük, miként valósult meg a gyakorlatban a korábban megfogalmazott elképzelés (l. előbb), illetve milyen új tervek születtek a munka színvonalának javítására! Az bizonyos, hogy a kérdőíveket kinyomtatták, majd ezeket az első gyűjtési fázisban az Alföld-kutatás szempontjából a debreceni egyetemhez tartozó területek falvaiba szándékoztak elküldeni több példányban, főleg a tanfelügyelet révén könnyebben mozgósítható tanítókhoz, de más helybeli értelmiségiekhez is, azzal a kéréssel, hogy a kitöltött kérdőíveket, tehát a helyi nyelvjárásra lefordított mondatokat küldjék vissza a szerkesztő bizottsághoz. A kérdőívek forgalomba is kerültek, hiszen BÁRCZI a debreceni egyetem magyar nyelvészeti tanszékén a kinyomtatott 1000 kérdőívből csupán néhány érintetlen példányt talált (vö. MNyAEIők. 4-5). Az adatközlőkhöz eljuttatott anyag a felhívást tartalmazta a hozzájuk fűzött tudnivalókkal, valamint a

mintamondatokat meg a kitöltésre szánt válaszleveleket a kérdések sorszámaival, az adatgyűjtésre vonatkozó kérdésekkel. Arról is tudunk, hogy a bizottság tervbe vette a gyűjtésnek az ország egész területére való kiterjesztését is. Az adatok gyűjtésére, a beérkezett kérdőívek ellenőrzésére egyetemi hallgatókból álló „repülő” csoportokat akartak szervezni (SzBJk. 1931. febr. 8). Mint láttuk, a kérdőíveket - fenntartva az eredeti elgondolást - később elég lényegesen átdolgozták. (Ennek következtében viszont a korábban beérkezett válaszok szinte hasznavehetetlenné váltak. Vö. BÁRCZI, i. m. 6) A gyűjtés eredménye azonban mindkét kérdőív nyomán igen csekély volt. A laikus közönség, melyre legfőképpen számítottak, szinte teljesen közömbös maradt. A kari jegyzőkönyv már idézett részlete alapján joggal hihetjük, hogy a kérdőívek szétküldésére országos terítéssel nem került sor. Jó lenne tudnunk, hogy az anyag, melyből végül 159 válaszlevél vissza is érkezett, hogyan jutott el rendeltetési helyére. A legvalószínűbbnek az látszik, hogy a nyelvatlaszgyűjtést támogató tanárok, így elsősorban Erdélyi Lajos és Csűry Bálint kapott belőlük több példányt, s ők szétosztották a munkát vállaló hallgatóiknak, tanítványaiknak (BÁRCZI, MNyAEIők. 7-9). Emellett természetesen más úton is eljuthattak a mintamondatok a laikus munkatársakhoz. De az szinte bizonyos, hogy az egyetem bölcsészettudományi kara nem vállalta a sok-sok küldemény postázásának nem csekély költségét. Joggal írhatta tehát még 1933-ban is PAPP ISTVÁN A világ nyelvatlasz-munkálatai című már idézett tanulmányában a következőket: „Anyagi támogatás híján - sajnos - a felhívás és a mintamondatok nagy számban való kinyomtatása és az ország minden részébe való szétküldése (én ritkítottam) még mindig késlekedik (i. m. 241-2). Így a sikertelenség okát sem csupán az atlaszterv hiányosságaiban, a laikusok közönyében és hozzá nem értésében, hanem a „kellő eszközök”, azaz a pénzügyi támogatás hiányában is kereshetjük. A mozgalom azután elhal, bár Papp István nem ejti el, újabb tervet készít, mely a külföldi szakmai körök elismerését is kívívja (vö. JAKAB: MNyj. XVII, 9. Itt a Papp István nyelvatlasz-tevékenységével kapcsolatos további szakirodalom is megtalálható.) Ez a terv a nyelvatlaszt kettős gyűjtőívekre építi. Az egyik típus a laikusok számára készülne, s mintegy alapjául szolgálna a másiknak, amely már képzett gyűjtőket állítana munkába. Arról nem tudunk, hogy e második terv valaha a megvalósulás útjára lépett-e. Amikor 1941-ben a debreceni egyetem bölcsészettudományi kara magát a Nyelvatlasz Intézetet is megszüntette, tulajdonképpen egy már régebben fennálló helyzetet vett hivatalosan tudomásul (BÁRCZI, i. m.6). Tegyük hozzá, a döntés „időzítésében” bizonyára szerepet játszott az is, hogy 1941. február 14-én (a Csűry Bálint halálát követő napon) elhunyt Huss Richárd, a Nyelvatlasz Intézet megteremtője, a magyar nyelvatlasz gondolatának Papp István mellett másik fáradhatatlan harcosa.

Ezek előrebecsátása után nézzük meg közelebbről, de korántsem a teljesség igényével, milyen nyelvi jelenségek vizsgálatára nyújtottak (volna) lehetőséget a mintamondatok. A szókincs szempontjából - miként PAPP ISTVÁN írja - elsősorban az volt a fő cél, „hogy lehetőleg közönséges, mindennapos szók kerüljenek be” az anyagba. Így a családi élet, élelem, ruházat, népi foglalkozások, háziállatok és a számok voltak azok, amelyek a mondatok összeállításakor előnyben részesültek (DSzle III/4. sz. 238). De tematikus megoszlásuk még az említetteknél is sokrétűbb, hiszen közöttük a következő főbb fogalmi csoportokat tudjuk elkülöníteni. (A példákat a mondatokban található nyelvi alakban közlöm, zárójelben a mondat sorszámaival. Az egyszerűség kedvéért a bizonyára véglegesnek szánt utolsó változatot vettem figyelembe.)

A családra vonatkoznak a következő fogalmak: *anyjuk* (12), *édesapám* (21), *leányt* (8), *gyermek(ek)* (62, 63), *házasoknak* (2).

Ház és berendezései: *házból* (11) *ágyon* (30), *asztalon* (59), *ajtóban* (36), *gyertyánál* (22), *villa*, *kanál* (59), *létrán* (42), *padlásra* (42), *tükör* (23)

Táplálkozás: *kását* (26), *kolbászt* (21), *vacsorát* (59), *vörös boruk* (27).

Testrészek: *feje*, *keze*, *lába* (38), *szem* (60), *kezünket* (19), *lábtól* (30), *térdem* (15), *kezében* (36).

Ruházat: *selyemkendőt* (49), *kabátomat* (53), *kucsma* (36), *csizmánkból* (56).

Népi foglalkozás (névszók, igék): *ássza fel* (13), *levágja* (4), *dolgozni* (5), *mezőre* (39), *kertjük* (2), *szekérrel* (5), *sütöttek* (27), *kapálunk* (61), *kútból* (26), *vödör* (26), *gyűszűjét* (37).

Háziallatok: *jóságok*, *lovaim*, *teheneid*, *ökre* (44), *tyúkokat* (24), *kutyát* (46), *malacot* (27), *csikó* (1), *disznót* (4), *lúd* (48), *bivallyal* (39), *páva*, *pulyka* (47).

Haszonnövények: *termés* (32), *krumpli*, *bab*, *kukorica* (32), *almát* (28).

Természeti környezet: *tűz* (1), *hold*, *víz* (3), *hó* (58), *fűvet* (57), *erdőbe* (24).

Társadalmi élet: *embereket* (1), *bíró* (28), *pajtás* (27), *szomszédától*, *komámtól* (28), *kézfogón* (25), *nép* (50), *kolduson* (18), *táncba* (8), *pénzzel* (18).

Emberi cselekvések: *várjuk* (4), *bementünk*, *hazajöttünk* (5), *sírni* (12), *pörölni* (10), *táncolunk* (9), *meqlátod* (12), *nézem* (15), *ne várjanak*, *hajtsanak* (20), *látunk* (22), *merít* (26), *bocsásd* (24), *gyere* (27), *jöttem*, *mennem* (28), *üljön le* (21), *megállt* (36), *megkötöttem* (46), *megvennék* (49) *tanítja* (14), *megenné*, *eheti* (59), *csinálják* (51), *megfoltozná* (53), *eszel-e* (62), *csavarogtak*, *féltek* (63), *keresztet vetettem* (29), *megkötöttem* (46), *tudja* (31), *látja* (58).

Elvont fogalmak: *pünkösöd* (1), *ünnep* (4), *lelkem* (10), *névnapi* (27), *nótára* (52), *tavalyi* (56), *télen* (58), *idő* (64), *ördög* (29).

Tulajdonságok: *csúnya* (64), *rossz* (32), *vén* (36), *drága* (49), *okos* (40), *legszebbek* (44), *szegény* (45), *hamis* (46), *bolond*, *kevély* (50), *zöld* (24), *kék* (15), *vörös* (27).

Számok: *hat* (5), *ötször*, *hatszor* (8), *háromszor* (19), *nyolc*, *két*, *negyven-ötven* (48)

Névmasók: *mindenük* (2), *magad* (6), *magukért* (7), *magukban* (11), *ők* (17), *azt*, *olyan* (19), *ennél* (22), *azokat*, *őket* (33), *melyik* (37), *ezen* (51), *arra*, *mi* (52).

Határozószók, névutók, kötőszók: *amott* (57), *idén* (32), *napestig* (63), *délben* (5), *nappalra* (46), *sokáig* (53), *gyakran* (54), *majd* (52), *alig* (58), *hozzám*, *hozzád*, *hozzá* (34), *rám* (41), *mifelénk* (51), *nehezen* (55), *azonban* (1), *pedig* (5), *mert* (38), *hogy* (43), *s máris* (28), *ne*, *nem*, *sem* (17), *felett*, *mellett* (3), *előtt* (45), *megett* (57). Stb.

E csoportok alapján megállapíthatjuk, hogy a mintamondatok a népnyelvi alapszókincsnek hasonló fogalmi köreit célozták meg, mint amelyek később a nyelvatlaszmunkálatok során is előnyben részesültek (vö. BÁRCZI, MNyAEI. 19; DEME, MNyAEI. 93-94, 100-107). Magától értetődően azzal az alapvető különbséggel, hogy itt csekélyebb számban és mondatban való előfordulásuk miatt általában valamilyen ragos alakban találhatók a szavak.

Itt említhetők az állandósult szókapcsolatok különböző fajtái is: *táncba vitték* (8), *nem rajta mult (!) a dolog* (19), *szegény jószágra* (45), *keresztet vettem* (29), *magukért sem tenném tűzbe a kezem* (7), *ki sem tehetem a lábam* (11), *rám emeli kezét* (41), *Nehéz az élet, gyakran fordul a szerencse* (54), *ehhez tartsd magad* (6).

A mondatok megszerkesztésekor arra is törekedtek, hogy az egyes mondatfajták képviselve legyenek (PAPP: i. h.): az *érzelmi* mondat: *Csúnya egy idő!* (64); az *értelmi* mondat különböző típusai, így a *kijelentő*: *Mifelénk kőből csinálják a házakat* (51), a *kérdő* mondat két altípusa, az ún. *szó-kérdő*: *Melyik lányka ejtette le a gyűszűjét? Nem tudom* (37), a *mondat-kérdő*: *Eszel-e már, te rossz gyermek?* (62), végül az *akarat* i mondat: *Mutasd azokat a leveleket, ne tépd el őket!* (33)

Az *alak* t a n köréből főként a birtokos személyragozásra és a határozói esetragok különböző alakjaira találunk példákat. Az előbbinél nemcsak az *alaki* (*anyjuk-annyok-annyik*, 12), hanem az eltérő szemléletmódból fakadó különbségekre is számítottak, pl. a felsőöri *lóamék*, *tehenedék* vagy a palóc *enyim ház*, *emmi házónk* formákra (i. h.). Az utóbbinál nemcsak a helyhatározóragok változatos alakjaira (*-hoz*, *-nál*, *-tól*; *-ni*, *-nott*, *-nól* stb.), hanem a vonzatok és más határozófajták ragjaira is gondoltak: *félnek magukban* (11), *féltek a veréstől* (63),

csalódott hitében (40), *tanítson meg a nótára* (52), *hallgat a tanítójára* (14), *segítek a kolduson* (18), *bíróvá* (50), *kézzel, baltával* (45) stb. A főnévi igenév személyragozott alakjaira csupán egyetlen példa volt: *el kell mennem* (28), amely a *kell* + főnévi igenévi szerkezet realizációját vizsgálta. De a különböző igeaspektusokra, igemódokra, igeidőkre, illetve az alanyi és tárgyas ragozás személyragjaira is sok példa vonatkozott: *van, volt, lesz* (2, 32, 27), *ehetik* (59), *felmegy* (21), *iszunk, táncolunk* (9), *levágja* (4), *szereti* (17), *félek* (11), *várjuk* (4), *meglátod* (12), *megbocsátottak* (49), *elment* (12), *jöttem* (28), *vitték* (8), *hitte* (40), *csalódott* (40), *sütöttek* (27), *sírni fog* (12), *fogja tanítani* (14), *fogunk sütni* (21), *elvennék* (11), *kellene* (48), *megfoltozná* (53), *megenné* (59), *tartsd magad* (6), *ássa fel* (13), *ne menj* (16), *ne várjanak, hajtsanak* (2), *üljön le* (21), *bocsásd* (24), *merits, készítsétek el* (26), *gyere* (27), *eressze el, ne húzza le* (35), *tanítson meg* (52).

A mondati jelenségek közül a hasonlítás két alapformájára találunk mintamondatot: *Olyan volt a betyár, mint egy ördög* (29), *A páva szebb a gólyánál* (47). Ez utóbbit később sajnos a jól ismert szóláshasonlattal (*Szebb a páva, mint a pulyka.*) cserélték fel, így a hasonlító határozó ragjának vizsgálatára nem volt mód. De a kongruencia, névelőhasználat, határozók, az állítmány, tárgy, szórend stb. jelenségeire is szerezhettek (volna) anyagot, miként a tájszavak különböző típusaira, illetve az egyes hangtani jelenségekre, pl. a magánhangzó-fejlődés és -kiesés, a hosszúság-rövidség, a zártág-nyíltság, a labiális-illabiális, palatális-veláris megfelelések, diftongusok, illetve a hasonulás, affrikálódás, palatalizáció-depalatalizáció, a mássalhangzó-kiesés stb. eseteire is. E sokoldalú igény természetes velejárójának tekinthetjük, hogy a helyenként körmondfontan megfogalmazott mondatok legtöbbje egyáltalán nem sugározta az életszerűséget (vö. BÁRCZI, i. m. 6). De a végleges változat színvonala ilyen vonatkozásban is javulást mutat. (L. a 11, 21, 23, 31, 38, 47 stb. mondatokat!)

A debreceni egyetem Magyar Nyelvészeti Intézetében leltári szám nélkül található 159 db válaszlevél megyék és helységek szerinti megoszlása a következő (Debrecenről távolodva): Hajdú megyéből: Józsa (1)+1, Földes, Hajdúszovát, Mikepércs (1)+1, Tetétlen, Téglás, Vámospercs, Nádudvar, Kaba, Püspökladány (1)+1, Hajdúhadház, Hajdúnánás, Hajdúdorog, Egyek, Hajdúszoboszló 1+1, Balmazújváros, Hajdúböszörmény (2)+1, Hajdúsámson, Tiszacsege; a történelmi Biharból: Derecske, Székelyhid, Bihardiószeg, Sarkad; a történelmi Szatmár megyéből: +Penyige, +Botpalád, Szatmárhegy, Egri; Bereg megyéből: +Tiszaszalka; Szabolcs megyéből: Nyíracsad, Kisvárd; Jász-Nagykun-Szolnok megyéből: +Túrkeve, +Dévaványa (2), +Pusztaszakállas, +Jászapáti (2)+1, +Zagyvarékas (2), +Törökszentmiklós, +Csépa (2); Heves megyéből: +Apc (3), +Tiszafüred; Nógrád megyéből: Lőrinci (1)+1, +Ipolytarnóc (2), Jobbágyi, Zagyvaszántó; Békés megyéből: +Oroszáza; Csongrád megyéből: +Szeged (2)+1, +Csongrádi nyelvjárás, +Szentés, +Makó (2), Bács-Bodrog megyéből: +Baja; Pest megyéből: Boldog, +Abony, +Nagykőrös (2); Esztergom megyéből: +Esztergom (2); Fejér megyéből: +Székesfehérvár (2); Moson-Győr megyéből: +Hegyeshalom; Veszprém megyéből: +Veszprém és környéke (2+2), +Pápa vidéke +Keszthely, +Nagygyimót (2), +Sikátor (2); Baranya megyéből: +Ormányság (Kákics, 2), +Szalatnak (2); Komárom megyéből: +Nagyigmánd; Somogy megyéből: +Somogycsurgó (2), +Felsőmocsolád, +Gamás; Sopron megyéből: +Sopron (2), +Bodonhely; Zala megyéből: +Alsópáhok (2), +Gogánfa, +Gelse (2), +Kiskomárom; +Alsólendvahosszúfalu; Vas megyéből: +Vas megyei nyelvjárás (2) +Szentgotthárd, +Vasvár (2); Tolna megyéből: +Dunaföldvár, illetve Ugocsa megyéből: Bábony; Szilágymegye: Szilagybagos, Szalacs, Nagydoba, Somlyósújlak; Beszterce-Naszód megyéből: Zsejk, Nagysajó; Kolozs megyéből: Sztána, Türe, Pusztakamarás, Kide, Magyargyerőmonostor, Nagykapus; Szolnok-Doboka megyéből: Szépenyerűszentmárton, Almásmálom, Szék, Kozárvár, Apanagyfalu, Szentmáté; Máramaros megyéből: Hosszúmező; Udvarhely megyéből: +Székelyudvarhely, Bibarcfalva, Kisbacon, Csókfalva; Kis-küküllő megyéből: Harangláb, Kiskend, Buzásbocsárd, Magyarbükös; Hunyad megyéből: +Déva; Maros-Torda megyéből: Hagymásbodon-Ákosfalva, +Székelybere, Disznajó; Torda-Aranyos megyéből: Aranyosegerbegy, Istvánháza, Alsó-Felsőszentmihály; Brassó megyéből: Krizba; Alsó-

F e h é r megyéből: Csombord; C s i k megyéből: +Gyergyó vidéke (2); H á r o m s z é k megyéből: Szárazajta, Barót, Köpec, +Uzon, Réty, Páva, Bitá; B á k ó megyéből: Bogdánfalva.

Az előbbi listához néhány kiegészítő megjegyzés kívánczik. Mint látható, a kutatópontok megoszlása közel sem egyenletes, hiszen míg Debrecen környékéről viszonylag sok válaszlevél van, egyes megyékből (pl. Borsod, Abaúj-Torna, Zemplén) egyetlen egy sincs. A 159 levél 124 településről érkezett, melyekből 73 a mai Magyarországon, 51 pedig az elszakított országrészekben, főként Erdélyben található. A nyelvatlasz kérdőívek - miként már utaltam rá - nem voltak egységesek (erről részletesen l. BÁRCZI, MNyAElők. 5). Az átdolgozásokat, módosításokat a válaszlevelek is tükrözik. Alapjában véve azonban a válaszok a fentebb bemutatott két fő kérdéstípussal vannak kapcsolatban. Az elsőre különböző alakú papíríveken érkeztek be a feleletek, zömmel a mai Magyarország településeiről (57 gyűjtőpontról 88 db). Néhány példányon keltezés is szerepel, ennek segítségével (hozzávetőleges pontossággal) az atlaszgyűjtés első szakaszának idejét is meg lehet állapítani. Közülük a legkorábbi 1929. április 20-án (Erdélyi Lajos átírása a háromszéki Uzonból), a legkésőbbi 1932. március 16-án készült a Heves megyei Apcon. A legtöbb azonban 1930-ban íródott. Az első változat átírói javarészt Erdélyi Lajos tanítványai voltak (45 kutatópontról összesen 72 levél), beküldőként ugyanis a legtöbb példányon az ő neve szerepel. Jó néhány papírív két vagy több másolati példányban is megtalálható, de ezek között elvétve ha akad két mindenben pontosan megegyező változat (vö. BÁRCZI, i. m. 8 lábjegyzetét is). A felsorolásban az első kérdéstípussal végzett gyűjtést a helység neve elé tett + jellel különítettem el a későbbi kérdéstípusra felelő nyomtatványoktól. A zárójelbe tett önálló szám a papírlap másolatára utal. Ha egy településről ketten is küldtek levelet, ennek számát papírlap esetén a zárójelen belüli, nyomtatványnál a zárójelen kívüli, illetve zárójel nélküli szám jelzi. Pl. a +Jászapáti (2+1) azt jelenti, hogy a településről mindkét gyűjtő papírlapon küldött válaszlevelet, de az egyik másolatot is. A Józsa (1)+1 jelentése: az első változat mellett még a nyomtatvánnyal végzett gyűjtésről is található anyag. A nyomtatványok (71 településről 71 db) keltezése 1931. augusztus 23. (Csűry bogdánfalvi válaszlevele) és 1932. október 10. közé esik. Zömük 1932-ben készült. Ez utóbbi anyag legnagyobb része a kolozsvári református kollégium gimnazistáinak és teológiai hallgatóinak a munkája. Őket bizonyára az ekkortájt Kolozsvárott működő Csűry Bálint biztatta és készítette fel a munkára (BÁRCZI, i. m. 8), mint ahogy az erdélyi települések református lelkészeihez is az ő közvetítésével juthattak el a kinyomtatott mintamondatok.

BÁRCZI A magyar nyelvatlasz előkészítése című 1944-ben kiadott tanulmányában részletesen szól az első nyelvatlaszkísérletről (i. m. 3-9), hiszen e próbálkozás számos értékes és hasznosítható tanulsággal szolgált. Bárczi a debreceni egyetem magyar nyelvészeti tanszékén 1941-ben Csűry Bálint örökébe lépve áttanulmányozta az atlasz szerkesztőbizottságához visszaküldött válaszokat. Összességében az atlaszkísérlet igazolta BÁRCZI álláspontját, miszerint *l a i k u s o k k ö z r e m ű k ö d é s é r e* egy ilyen vállalkozást nem lehet, n e m s z a b a d é p í t e n i (én ritkítottam). Másrészt a mintamondatok „lefordítása” nem járhat kielégítő eredménnyel. A későbbi időkből érdemes idézni DEME véleményét, mely szerint a mondatátírás „előre megadott szerkesztmények puszta átfonetizálása volt” (MNyAEIm. 92). A laikus értelmiségiek közül többen - már akik egyáltalán vállalták a munkát - saját maguk írták át az általuk ismert nyelvjárásba a mondatokat. Csak kevesen fordultak népi adatközlőkhöz, megbíztak saját nyelvjárás ismereteikben, noha mint tanult emberek általában távol álltak vagy éppen eltávolodtak a népelettől. Ellenpéldaként Csűry Bálintot említhetném, aki bár tökéletesen ismerte szülőfalujának, Egrinek a nyelvjárását, anyagát mégis nála két évvel idősebb rokonával (testvérével?), Csűry Zsigmonddal mondatta tollba. Sokan nem merték helyettesíteni a mondatokat az egészen más szavakból álló, más szerkezetű népnyelvi fordulatokkal. De ennek ellenkezőjére is találunk példákat. A magyarbükkösi levél gimnazista átírója nemcsak átírta a mondatokat, hanem megjegyzést is fűzött a köznyelvtől eltérő formák legtöbbszöréhez. Pl. „1. *Nagyéknit* (a *nál* rag helyett *nít* rag használatos), 32. a *pityóka* használatosabb, mint a *krumpli*, 41. *rám méri a kezét* (az *emeli* nem használatos), 46. a *marós kutyát* (a *hamis* nem használatos), 50. *mondták a népek* (a *nép* szót sohasem használják egyes számba), 55. a *kilis* (a *kelevényt* így hívjuk).” Legtöbbször azonban magyarázat nélkül közlik a szóbanforgó jelenség

népnyelvi változatát (Tiszacsege, Páva, Réty stb. községekből származó levelek átírói). De az egyes mondatokban kifejezett gondolatot (tudattartalmat) a beküldők (adatközlők) nem csupán helyettesíthették az adott nyelvjárásra jellemző hangtani, alaktani és szókincsbeli megfelelőkkel, hanem - miként egyesek tették is - egészen elrugaszkodva a mondat nyelvi valóságától, csupán (többé-kevésbé) a gondolati lényegre figyeltek. Emiatt az anyag a tervbe vett nyelv-földrajzi vizsgálatra kevésbé volt alkalmas. Magam a mondatátíró módszer egyik legnagyobb problémájának ezt tartom. Így születhettek az olyan válaszok, mint amelyet a szalacsi levél átírója produkált. 2. *Most házasodott, de már mindenkinek van. Van ott ökör is, lu is, egyéb is.* 4. *Disznót ölnek az ünnepre, legalább is aszt mondták.* 10. *Jól fel van vágva a nyelve.* 12. *Megsiratja a fiát, ha elmegy a kollégiumba.* 14. *A jó gyermek hallgat a tanítójára, mert annak köszönheti tudományát.* 16. *Ne bánsd már a tüzet, meggyult mán.* 18. *Píz kell a kóbusznak nem tanács.* 54. *Nehéz az ílet. Hun kerék, hun talp. (Cukor az ílet, csak szopni kell.)* Stb.

A visszaküldött levelekben a legkezdetlegesebb feljegyzési hibák sokaságát leljük. BÁRCZI a hasonulás jelölésének hiányát, a köznyelvi helyesíráshoz való ragaszkodást kevésbé ítéli el (MNYAElők. 8, lábjegyzet). A rövidre szabott utasításban erre vonatkozóan semmit sem találunk, így az ilyen vétségeket valóban aligha róhatjuk fel az átíróknak. A zárt *ë*, illetve a hosszúság-rövidség következtelen jelölése stb. már sokkal komolyabb hiányosságnak tekinthető. De a hangtani finomságok jelölése terén is találkozhatunk kivételekkel. A botpaládi levél átírója, Varga Zoltán debreceni kollégiumi tanítóképzős diák például nem ismerve a Csüry-féle *ë*-t (ez főként a SzamSz. 1935-36. évi megjelenése után terjedt el) következetesen aláhúzással jelölte a vidék nyelvjárására oly jellemző *ë* hangot. Összességében azonban az a néhány minden szempontból kitűnő válaszlevél, ami beérkezett (elsősorban Erdélyi Lajostól, Csüry Bálinttól, illetve jól felkészített tanítványaiktól) csak szabályt erősítő kivételnek számított. Mindezek együttesen megerősítették BÁRCZIT abban a meggyőződésében, hogy megbízhatóbb, korszerűbb módszerekkel kell a MNYA-t elkészíteni. (BÁRCZI kifogásait bővebben I. az említett tanulmány elején, 3-9; uő: MNYAElm. 18-20.)

Nincs rá lehetőség, hogy e tanulmány keretében megvizsgáljam a mintamondatok minden hozadékát. Csupán néhány szóföldrajzi jelenséget mutatnék be, mivel annak bizonyítására, hogy a mondatátíró módszer nem pusztán a mondatok átfonetizálását jelentette, jelenthette volna (vö. DEME, i. h.), bizonyos fogalmak nyelvjárási változatai (tautonimái) tűnnek a legalkalmasabbnak. A 32. mondatban előforduló *krumpli*, *bab*, *kukorica* (amellet, hogy sok levélben valóban a szavak pusztai átírásával találkozunk) ilyen tautonimákat eredményezett: *pityóka*, *fuszujka*, *törökbúza* (Köpec), *pityóka*, *fuszujka*, *töröbuza* (Páva, Réty, Kisbacon), *pityóka*, *fuszujka*, *töröbbuza* (Uzon), *pityóka*, *vaszujka*, *töröbuza* (Bita), *pityuka*, *bab*, *pu* (Bogdánfalva) *magyaró*, *fuszujka*, *málé* (Székváros), *picsoka*, *fuszujka*, *törebuza* (Pusztakamarás), *mogyaró*, *paszuj*, *törökbuzsa* (Sztána), *krumpli*, *borsó*, *kukorica* (Kákics, Felsőmocsolád), *kolompér*, *paszuj*, *málé* (Penyige, Botpalád, Egri, Somlyóújlak), *kolompír*, *paszuly*, *tengeri* (Hajdúszovát, Hajdúszoboszló, Hajdúnánás, Szalacs, Székelyhid), *kolompír*, *bab*, *tengeri* (Tiszacsege). A 42. mondatban szereplő *létrán a padlásra* szerkezet nyelvjárási realizációi: *lajtorján a hijuba* (Csókfalva, Kiskend, Hagymásbodon, Nagysajó, Nagykapus, Magyargyerőmonostor), *rajtoján a hijuba* (Páva, Réty, Nagydoba, Disznajó), *lajtorján a hászijára* (Szatmárhegy), *rajtoján a hászijára* (Hajdúszovát), *rajtoján a hiba* (Bita) stb. Az 53. mondatban előforduló *kabátomat* tautonimái: *ujjasomat* (Egri), *ujjosomot* (Bita, Botpalád), *ujasamat* (Buzásbocsárd), *a zujjosomot* (Páva), *a zujjasomat* (Tiszacsege), *szoknyámat* (Bogdánfalva), *lékrimet* (Bihardiószeg), *bujkámat* (Magyargyerőmonostor, Nagykapus), *rokkomot* (Szentgotthárd), *fölőrtömet*, *bujkámat* (Csongrád), *mándlim vagy duómányomat* (Pápa vidéke).

Annak további bizonyítására, hogy „ideális” feltételek megléte esetén e joggal bíralt módszerrel is igen sok értékes nyelvi adattal gazdagodhatott volna a korszak nyelvjárási szakirodalma, minden magyarázat nélkül álljon itt Csüry Bálint kitűnő átírása, amelyet a moldvai csángó nyelvjáróterülethez tartozó Bogdánfalván készített, ahová bizonyára a déli-csángó szótár gyűjtőmunkálatai során jutott el: 1. *Tüz volt pünközbe Nagvéknál, egy csitkó elégett, dār az embereket kiszalasztották.* 2. *Ökrik, lovik, kertyk, mindeféléjük vót az u embereknél (= v.*

házasoknak). 3. Fejink fēlēt szēpē sitett a hód, mikor a viz mellett mentīnk. 4. Várjuk, hogy az innapra ēlvágja a disznót. 5. Hat ökörvēl (mindkét ő nyíltabb is!), szekērvēl (v. karucāvāl) bémentīnk a vározba dōlgozni, dār dēlre hazajōttīnk. 6. Mēgmontam, evēl tārcs. 7. Kejetekēr nem tenném a tűzbe a kezemet. 8. Öccör vaī haccār bevettēk a tándzba a szēp lyánt. 9. Tāncolunķ régvelig, de ivászt nem iszunķ ety csēppet isz. 10. Milyen jól tud veszekēdni, lēlkēm! 11. Ki sem tēhētēm a lábomat a házból, mērt fēlnek a gyērmēkēk magikra. 12. Mēglátot, hogy bōgni fog az annyik, mērt elment a tanōlt fija. 13. Aszt parancsolta az űr, hogy hēllēcélje fel a kertet. 14. Mēkhālgassa a jó tanoló a tanitóját, ki írni, csitīlni tanissza. 15. Megūttem a tērgyemet, nezem, mēkkikūlt a helye. 16. Ne menny a tūszhōz, ő immá mēgigazitta. 17. Nem szereti pipafisztet, űk sem szeretik. 18. Pārāvāl szegitem a kopogatót, nem intézetvēl. 19. Aszt monygyák, nem érte tōlt a baj. (Baj=dolog) 20. Ne várjanak, hanem haicsák elēbb. 21. űljen le (v. ereszkeggyen le) ēdesapám, mert ēppen hurkát akarunķ sitni. 22. Nem látunķ ennēl a gyōrtjánāl. 23. Aszt gondōltam, hogy jó lenne ety tükōr a házba. 24. Eresz ki a zōld ērdōbe a tyukokat. 25. Pālēknāl a kēszfogōn kēsvēl sz botvāl mentek egymásznā a mulató legēnyek. 26. Meriss egy csēbēr vizet a kudból, azután kēszissētek el a kāsát ety fazakban. 27. Pāūtás, jere Nagyēkni, malacot sūttek a névnapra, lesz verez bōrjuk isz hozzá. 28. Mos jōttem a szomszēttōl, a komāmtōl s már még (=megint) ēl kēl mennyek a primārhoz. 29. Kērsztet vettem, mert olyan volt a tōlvaī, mīnt egy űrdōg. 30. Lāptōl vagyok az ágyon. 31. Ki van nyitva az aūtō. 32. Ross áldás vōt az idēn, de azért pityúka, bab meg pu vōt elég. 33. Motizsd meg aszkat az írászokat, ne tēpd el űket! 34. Hezzám jōttél-e? Hezzád, nem is hezzájja. 35. Eressze el a kezemet, ne huzza ki a gyűrūmet. 36. Mēgállott a házunķ elōtt egy vēn embēr, kucsma s egy írász vōt a kezibe. 37. Mēlyik lyány ejtētte le a dēzsētārját? Nem tudom. 38. Szēdūl a feje, sz iērik a keze, lábja, mert megūtte mágát. 39. Hoa mensz avval a bivalyval? Menek a mezére. 40. Nem érti az a jó szót. 41. Még rivām emeli kezit! 42. Hōrd fel az ālmát laūtārján a hiba. 43. Írásban küldōt hīrt, hogy mēgjārja (megjár=mēglátogat). 44. Az én lovaīm, a te űneid s az űkre legszebbek faluba. 45. Mennyenek, a szemem elōtt riva ne űssenek a szegē jóságra. 46. Mēkkōttem az ocsmány (=hamis) kutját napvālra. 47. Szebb a páhomadār, mīnt a kūrka. 48. Kēt szekēr, négy ló, nyóc űkōr (mindkét ő nyíltabb is!) és negyven-ōtven lud kéne a házhoz. 49. Mēgvennēk a szelyemkendūt, ha nem lenne olyan drāga. 50. Aszt monta a nép, hogy nē válassza mēk primárnā eszt a bolont, kēvély embērt. 51. Nālunķ kōbōl csānnyāk a házakat. 52. Tanisson meg ār' a nótára, met csak fēlik tuggyuk, mūk majd mēktanissuk űt. 53. Mēkfōtozsnā a szoknyāmāt (szoknya=fērfi kabát, felōltō), de sokáik kēl várni. 54. Nehez az élet, gyakran fordul a szerencse. 55. A kēlēs nehezen gyoul. 56. Kinōttūnk a tavalyi sarunķbul. 57. Lássja, tovott az erdei rēszt mellet kevesz füvet kap az űnū. 58. Elig eszet hó ezen a télen. 59. Mēgennē vacsarát, de nem eheti, mert se villa, se kālān nincs az asztalon. 60. Szem nem látott ilyen sēpsēget. 61. Kāpālunķ, met másképpen nem eszūnk. 62. Esel-e immár, te rozs gyērmēk? Eszem. 63. Napestik csavaraktak a gyērmēkēk, mert fēltek a verēsztōl. 64. Csuf egy idō! 65. Ha nem dolgozik, ne is egyēk.

Összegzésül talán nem tűnik túlzásnak annak megfogalmazása, hogy az első nyelvatlasz-kísérletnek számtalan említett (és nem említett) hibája, hiányossága ellenére megvolt az a vitathatatlan eredménye, érdeme, hogy nyelvészeti közgondolkodásunkban meghonosította, meggyökereztetette a nyelvatlasz elkészítésének szükségességét. Így miként a kortárs BÁRCZI is megadta Papp István és Huss Richárd vállalkozásának az illő elismerést (vö. MNyAElők. 6), az utókor sem tagadhatja meg azt. A válaszlevelekben rejtőző több ezer értékes nyelvi adat feldolgozásával azonban még adós nyelvjáráskutatásunk.

A Csűry-iskola és a nyelvatlasz

Csűry Bálintnak a nyelvatlással kapcsolatos tevékenységét a debreceni egyetem nyelvészeti tanszékének katedráján eltöltött szűk évtized második felére szokás helyezni. Kétségtelen, hogy már részben korábban megfogalmazott nagyszabású tervei konkrétan ekkor körvonalazódtak, illetve ezzel kapcsolatos elképzeléseit ő maga is az 1938-ban nagy nehézségek árán életre keltett Népnyelvkutató Intézetnek és évkönyvének, a Magyar Népnyelvnek (1939-től) a szervezeti keretén belül szándékozott megvalósítani. De ilyen jellegű, kézzel fogható eredményt is mutató érdeklődése ennél korábbról datálható. A Magyar Nyelv 1929. februári számában (néhány hónappal tehát Papp István első nyelvatlaszcikkét is megelőzve) jelent meg ugyanis A tiszaháti és ugoccai nyelvjárás nevezetesebb sajátosságai (MNy. XXV, 11-16) című tanulmánya egy olyan 6 izoglosszás térképpel, amely 50-nél több Szatmár, Bereg és Ugocsa megyei magyar község hangtani jelenségeinek határait rögzíti. Már idézett cikkében joggal írja erről KÁLMÁN BÉLA, hogy „Alapja lehetett volna egy regionális atlasznak” (MNy. XXVIII-XXIX, 28).

BÁRCZI GÉZA már többször említett tanulmányában Csűrynek (és a Csűry-iskolának) a nyelvatlasz-tevékenységét értékelve így ír: „Csűry Bálint gondolt egy nagy magyar nyelvatlasz készítésére is, de - kétségtelenül helyesen - ehhez előbb szükségesnek vélte kísérletképpen, tapasztalatok gyűjtésére, egy kisebb, regionális atlasz készítését” (MNyAEI. 20). BÁRCZI megállapításához kapcsolódva idéznék CSŰRYnek az 1937-ben tartott első országos felsőoktatási kongresszuson elmondott beszédéből, melyben szélesebb (nemzetközi) összefüggésekbe helyezve a magyar népnyelvkutatás előtt álló legfontosabb feladatokat, többek között így fogalmazott: „Össze kell fogni tudományos társaságainknak, egyetemeinknek a magyar népnyelv állandó rendszeres búvárlata, a m a g y a r n y e l v a t l a s z megteremtése ügyében” (HÓMAN-MÁRTONFFY: Magyar felsőoktatás. Az országos felsőoktatási kongresszus munkálatai III. Bp. 1937. 50; én ritkítottam). Csűry bizonyára az első nyelvatlasz-próbálkozás tapasztalatainak ismeretében vélekedett úgy, hogy a magyar nyelvjáráskutatás nagy épületét, a nyelvatlaszt szakmailag (is) biztos és széles alapokra kell helyezni. Hozzászólásában megjelölte a célok eléréséhez vezető lépéseket, a felsőoktatásra háruló teendőket is. Így például a magyar nyelvészeti tanszék mellé az egyetemeken szervezzenek nyelvjáráskutató intézetet, amely a népnyelvi gyűjtés, feldolgozás és a magyar nyelvatlasz munkálataival foglalkozzék. A belföldi ösztöndíjak egy részét a szakmai utánpótlás nevelésére kell fordítani. Ugyanitt javasolja azt is, hogy a tanári vizsgák követelményei közé (ismét) vegyék fel a magyar nyelvjárások ismeretét. Mindebből kitűnik, Csűry mintaszerűen, koncepciózusan jelölte meg az intézete és az egész magyar nyelvjáráskutatás előtt álló feladatokat, a nagy cél megvalósításához vezető út egyes állomásait, szakaszait. Elképzeléseit külföldi minták is alakították, különösen a finn és német nyelvjáráskutatás tapasztalatait igyekezett hasznosítani. Az előbbi főként BAKÓ ELEMÉR finnországi tanulmányútja (A finn népnyelvkutatás. MNy. I, 181), az utóbbi NAGY JENŐ németországi tanulmányútja révén került a Csűry-iskola érdeklődési körébe (A német nyelvjáráskutatás vázlatos története és mai állása. MNy. II, 124-181). De tudomásunk van róla, hogy Kovács Istvántól állandóan érdeklődött a pozsonyi nyelvatlaszmunkálatok iránt, és tanulmányozta a felvidéki kérdőíveket is (BÁRCZI, MNyAEI. 10).

Ejtsünk most néhány szót a r e g i o n á l i s (t á j) s z ó t á r a k és a n y e l v a t l a s z kapcsolatáról. A regionális szótárak gondolata Hunfalvy Páltól, illetve Gombocz Zoltántól eredeztethető (CSŰRY: MNy. I, 4). GOMBOCZ a Nyelvtudományi Társaság titkáraként 1908-ban „egy-egy nyelvileg kisebb vidék (esetleg falu) nyelvének és szókészletének önálló nyelvi egységként” való feldolgozását hirdette meg (MNy. V, 47). E program első kiemelkedő műve volt CSŰRY Szamosháti szótára (Bp. 1935-36), melynek több mint két évtizedig tartó anyaggyűjtését Debrecenbe kerülése előtt fejezte be a szerző. A szótár értékei és (majdnem egyöntetűen) pozitív szakmai fogadtatása (vö. BAKÓ: MNy. III, 21-5; BALASSA, Csűry Bálint. Szerk.: SEBESTYÉN, Hagyomány 37, uő: Csűry 73-90; IMRE: MNy. LXXXIII, 132-40;

uő: Tanulmányok. Szerk.: KISS JENŐ - SZÜTS LÁSZLÓ. 304; De lásd BAKÓ: MNy. XC, 156; KISS JENŐ: MNy. XC, 484-86 is.) egyaránt megerősítették Csűryt abban a meggyőződésében, hogy hasonló szókincsmonográfiák viszik igazán előre a nyelvjáráskutatás ügyét. Sőt egy korábban megfogalmazott véleménye szerint a tájszótárakkal „a nyelvjárástanulmányozó egy magasabb célt is szolgál: egy nagy, egyetemes magyar nyelvtan eszméjét” (idézi BALASSA, i. m. 70). Ezért is állította a Népnyelvkutató Intézet kutatási programjának homlokterébe a regionális szótárak, tájszótárak készítését, melyek közül a békési (Szabó István, Végh József), a sárréti (9 gyűjtő, Végh József) hajdúsági (7 gyűjtő, Szilágyi László), rétközi (6 gyűjtő, Szerdahelyi István, Vécsey Klára), palóc (=medvesalji, Kovács István), szigetközi (Szűcs Ferenc) és ormánysági (Kiss Géza) voltak a legismertebb tervek. De itt említhetjük még Imre Samu felsőöri, Bartha Katalin szlavóniai gyűjtéseit, Szabó T. Attila kalotaszegi, Nagy Jenő erdélyi szókincs- és egyéb gyűjtéseit is. Folytak még népnyelvi gyűjtések Szatmár megyében (3 gyűjtő), Bereg megyében (1 gyűjtő) és Borsod megyében is (1 gyűjtő) (CSÜRY: MNy. I, 5; BAKÓ: MNy. XC, 152; uő: Hagyaték 44; BALASSA, i. m. 147-8. - A Szamosháti szótárnak a tájszótárírás terén gyakorolt megtermékenyítő hatásáról lásd IMRE SAMUNAK a Csűry-centenárium előadását: XX. századi tájnyelvi szótáraink. MNy. LXXXIII, 132-140).

BAKÓ ELEMÉR, a Népnyelvkutató Intézet egykori tanársegéde 1996-ban írt Csűry Bálint történelmi hagyatéka, a debreceni egyetemi Népnyelvkutató Intézet című kéziratot visszaemlékezésében hosszan fejtegeti, hogyan képzelte Csűry a nyelvatlaszgyűjtés megszervezését. Csűry eszerint elvetette a gondolatát annak, hogy a csonkaországról atlaszt készítsen. A nagyatlasz elkészítését csak kedvező fordulat, a történelmi Magyarország határainak visszaállítása utáni időkre tervezte. Oly módon, hogy a magyarországi (főleg debreceni) és kolozsvári nyelvészek bevonásával kiképeznek vagy száz gyűjtőt, akik viszonylag rövid idő alatt el tudják majd végezni a terepmunkát (BAKÓ, i. m. 14-6). Visszaemlékezésében BAKÓ felrója Bárczinak és munkatársainak, hogy letértek a magyar nyelvtudomány hivatalos, Gombocz által megjelölt és Csűrytól is követett útról, amikor nem a tájszótárakra támaszkodva, hanem „válogató” módszerrel alkották meg a nagyatlaszt. Szerinte a tervbe vett 11-15 nyelvjárási szótárt kellett volna a SzamSz.-ban alkalmazott elvek szerint elkészíteni, majd ezt követően rájuk építve, illetve anyagukat kiegészítve meg lehetett volna szerkeszteni a nyelvatlaszt (BAKÓ, i. m. 41, uő: MNy. XC, 153). A mából visszatekintve - úgy gondolom - nem kétséges, hogy Bárcziék a helyes (és járható) utat választották. Csűry tanítványai (néhány kivétellel) 1945 után nem tértek vissza a nyelvjáráskutatáshoz (vö. IMRE: Tanulmányok. Szerk.: KISS JENŐ - SZÜTS LÁSZLÓ. 305), így a szótárprogram folytatásának hiányoztak a személyi, és tegyük hozzá, az anyagi feltételei. E nagyon időigényes munka újraindítására Bárczi debreceni tartózkodása idején már nem lett volna lehetőség. A nagyatlasz munkálatai szükségszerűen túlnőttek a tanszéki, intézeti kereteken (BÁRCZI, MNyElm. 22-49). De ha valamiképpen el is készültek volna ezek a szótárak, vitathatatlan értékeikkel együtt sem válhattak volna a nyelvatlasz biztos alapjává. „Kétségtelen, ezek közvetve a nagy magyar nyelvatlasz céljait szolgálták” (KÁLMÁN: MNy. XXVIII-XXIX, 29), illetve szolgálták volna. De a fenti koncepció nem számolt néhány alapvető ténnyel. A mintának tekintett Szamosháti szótárban is csak a tulajdonnevek vannak pontosan lokalizálva, a közszavak esetében ez az egyébként a szerzőtől is megfogalmazott alapelv nem érvényesül következetesen. CSÜRY a szótár Előszavában a következőket írja: „Azokat a szavakat, melyekkel szülőfalumban nem találkoztam, hanem amelyeket a bejárt terület más falujában jegyeztem föl, szintén fölvettem a szótáramba. Csakhogy az ilyen adat után mindig odajegyeztem a lelőhelyet is. Ahová nincs a lelőhely külön följegyezve, azok szülőfalum és az e g é s z S z a m o s h á t a d a t a i” (SzamSz., Előszó 3-4, én ritkítottam). A szótárban valóban találunk olyan tájszavakat, melyek után fel van tüntetve a lelőhely is, pl. *binyol* (Avasújváros), *fasina* (Gencs) stb. De a *bigecs*nél csupán Vetés és Komlódtótfalu szerepel, míg például Tizsakóród és Tizsacsécse nem, ahol a *bigecs* igaz közszóként nem, de utcanévként ma is él. CSÜRY az Előszóban (és a szótárban) több addig ismeretlen vagy föl nem jegyzett tájszót, alakváltozatot közöl (i. m. 10-11). Bár ezeket nyilvánvalóan nem mind Egriben gyűjtötte, mégsem találjuk ott a lelőhelyüket. Így pl. a *kalakánc* ‘gyermekláncfű’ szülőfalumban, Tizsakóródon ismeretlen. (Talán ennek alakváltozata az ottani *kolokán* ‘a

sulyom szára’, amely egy népmesei alak nevében maradt fenn: *Kolokán Márton*. A *kolokán* Szatmárban (Tyukod) és Beregben is él(t) (ÚMTsz.). De nem ismerik a *diglitra* ‘jézuuszív’, a *labojda* ‘esetlen lomha mozgású’, a *létyó* ‘lé, híg étel’ vagy a *ladang* ‘nagyobb marhakolomp’ szót sem. Ez utóbbi Tiszakóródon csak a *ladangol* ‘lödörög, csavarog’ jelentésű igében él. A SzamSz. az igének viszont csak ‘ladanggal kolompol’ jelentését említi. De ismeretlen vidékemen a *szárazmagú* (szilva, körte) is, helyette a köznyelvi *magvaváló* szót használják. Még hosszan sorolhatnám azokat a tájszavakat, amelyek után nem olvashatjuk a lelőhelyet, de amelyek nagy valószínűséggel nemcsak ma ismeretlenek, hanem Csűry gyűjtése idején sem éltek a Szamoshat minden településén. Így a SzamSz. (és más regionális szótárak) csak erős fenntartással felelnek meg a pontos lokalizálás követelményének. Természetesen ezzel nem a mindmáig felülmúlhatatlan SzamSz. értékeit akarom kétségbe vonni, csupán felhasználásának bizonyos korlátaira kívántam rámutatni. Másrészt a terület falvaiban igen sok a SzamSz.-ból hiányzó tájszó él. SEBESTYÉN ÁRPÁD A népi kendermunka Gacsályban című dolgozatában (MNYj. V, 102-25) másfél száz olyan tájszót jegyzett fel, amelyek nincsenek meg a SzamSz.-ban. (L. még uő: DialSzimp. 195 és BALOGH LÁSZLÓ szamoszegi gyűjtéseit is: MNYj. XIII, 161-72; XIV, 108-16; XV, 137-42; XVI, 127-35; XVIII, 167-72; XIX, 149-153.) Egy nyelvatlasz alapvető rendeltetése azonban, hogy térképlapjai a nyelvföldrajz kíváncsainak megfelelően tájékoztassanak bennünket a szavak (fogalmak) vagy más nyelvtani jelenségek (hangok, toldalékmorfémák stb.) területi elterjedéséről, izoglosszáiról. De a pontos lokalizálást biztosító ún. helyi tájszótárak sem jelenthették volna az atlaszmunkálatok szilárd alapját., hiszen ezek nagy munkaigényességük miatt szintén csak korlátozott számban készülhettek volna el. Így mindkét szótártípus anyagát „csupán” a figyelem fölkeltésére, a várható nyelvjárási jelenségek számbavételére lehetett (volna) használni. De ez sem lebecsülendő értéke a még sok egyéb szempontból hasznosítható szótáraknak. A nyelvatlasz(ok) és tájszótár(ak) kapcsolatát BÁRCZI szavaival jellemezhetjük a legtalálósabban: „... a nyelvatlasz nem helyettesítheti a nyelvjárási szótárakat, amint hogy nagyszámú és kitűnőbbnél kitűnőbb nyelvjárási szótárak... sem tennék nélkülözhetővé a nyelvatlaszt” (MNYAEIók. 19).

A Népnyelvkutató Intézet működéséről összeállított éves beszámolókból nincsen szó nyelvatlaszmunkálatokról (CSÜRY: MNny. II, 270-6; BAKÓ: MNny. III, 415-20; IV, 469-74). Ebből joggal következtethetnénk arra, hogy igazán érdemleges munka ezen a területen nem folyt Csűry intézetében. De ez nem jelenti, hogy az atlaszmunkálatok területén semmi sem történt. BÁRCZIT idézve: „Csűry gondolt egy nagy magyar nyelvatlasz elkészítésére is, de ehhez előbb szükségesnek vélte kísérletképpen, tapasztalatok gyűjtésére egy kisebb regionális atlasz készítését. 1937-38-ban Szamoshat és Bihar megye tájnyelvi térképeinek gyűjtését tervezte és indította meg” (MNYAEI. 20). A gyűjtésnek két csoportban kellett volna folytania, négy-négy fiatal gyűjtő egy-egy idősebb és tapasztaltabb vezető irányításával végezte volna a munkát. A kutatópontok azonban nem voltak meghatározva, és azt sem tudni, hogy az egymástól függetlenül működő csoportok munkájának összehangolása megtörtént-e, és hogyan. A gyűjtés eredménye állítólag néhány füzet volt, ezek azonban elkallódtak. Így a végzett munkáról, annak minőségéről nem alkothatunk képet. Sőt az sem bizonyos, hogy a tervszerű gyűjtés valóban megindult-e. Lehetséges, hogy csak néhány gyűjtő próbaképpen kérdezte ki egy-egy faluban az íveket. Mindenesetre Imre Samu, aki 1938-ban az intézet tagja és a nyelvészeti szeminárium könyvtárosa volt, a Bárczit korábban tájékoztató Bakó Elemérrel ellentétben nem tudott szervezett gyűjtésről (BÁRCZI, MNYAEIók. 9-10; uő: MNYAEI. 20; IMRE: Tanulmányok. Szerk.: KISS JENŐ-SZÜTS LÁSZLÓ. 303-4).

A Csűry-iskola történetét kutatva magam sem bukkantam erre utaló nyomokra, de kezembe akadt Végh Józsefnek tanszékünk könyvtárában leltári szám nélkül található három gyűjtése, melyeket szerzőjük nyilvánvalóan a regionális atlaszterv kérdőíve alapján készített három Bihar megyei településen, a Derecskéhez közel fekvő Tépén, illetve Berettyóújfaluban és a vele szomszédos Szentpéterszegen 1937. július 5-10, illetve 1938. július 11-17. (aug. 22.) és 1938. július 18-20. között. A szentpéterszegi tűnik a legalaposabbnak, de néhány témakör (pl. az igeragozás) a tépei anyagban teljesebb. Összességében a számozás nélküli kettős lapokon mindazokat a témaköröket megtaláljuk, amelyekről Bárczi debreceni professzorként az azóta

elveszett kérdőív ismeretében még beszámolhatott: „Csűry maga állította össze a kérdőíveket e terület nyelvjárásának alapos ismeretében, hangtani, alaktani jelenségekre és néhány érdekes szóföldrajzi megoszlásra adva bőséges számú példát” (MNyAElők. 9). Egybevág ezzel mindaz, amit BAKÓ ELEMÉR így fogalmazott meg: „A vázlagszerű kérdőív anyaga a tiszántúli nyelvjárások nyújtotta kutatási lehetőségek szerint volt összeállítva, s érződött rajtuk Csűry jelenségmonográfiáinak a nyoma is” (MNy. III, 34). BÁRCZI említett tanulmányának egyik lábjegyzetében részletesebben is szól a kérdőív egyes témaköreiről (i. h.). Ennek segítségével és Végh József gyűjtései alapján (Véghnél hiányoznak a kérdések) az atlasztervre vonatkozó ismereteinket az eddigieknél konkrétabbá tehetjük.

A kérdőív - miként BÁRCZI írja - a legtöbb anyagot a hangtani jelenségekre vonatkozóan tartalmazta. Így vizsgálta a geminálódást (msh-nyúlást) (147 példa), az *í, ú, ű* előfordulásait (74), az *l, r, j* nyújtó hatását (28), az *a*-zást és *e*-zést (18), az *i*-zést (5) és az elízió (5) jelenségét (i. h.). Végh Józsefnél az ikerítődésre bőséges példaanyagot találunk. Adatait itt és a továbbiakban az ő lejegyzése (esetenként zárójeles megjegyzése) szerint közlöm: *koppóú lé, megkoppaszt, megkoppóúz, tüllem, nállam, vélle, Egyiptom, labbanc, gebbed, szépen, gyengén, bővönn, fánn, várossa, az anyád Krisztussa, tojássá, béresse, juhássza, lapossa, hamissak, hegyessek, pirossat, pirossalma, bűdöss, erőss* stb. Az *í, ú, ű* előfordulásaira: *álít, ásít, bízik, csíp (de csipked), ígír, hízik, hízlal, címeres, hid,, híres, tíz, tízes (de tized, tizen-eggy), kút, kútat, húst, fattyú, bünt, bűnös, (de büntet, szüntet, tüntet), fű-káposzta, fűt (fn.), gyűlik, gyűlis, szűli, szűlis (de szülői) stb.* Az *l, r, j* nyújtó hatására csupán a szentpéterszegi anyagban találunk néhány példát: *tör, tört, seper, kar.* Az *i*-zésre Végh az alábbi öt szót említi: *szíj, ides, ezír, filek, beszil.* Az elízió jelenségéről a szentpéterszegi gyűjtésében ezt írja: „Az elízió megvan. Kevés példa.” Csupán a *mingy elíri* példát jegyezte fel. Az alaktan köréből a névszótövek egyes típusai (21) és az igeragozás (39) szerepeltek (BÁRCZI, i. h.). Végh mindkettőre viszonylag bőséges anyaggal szolgál. A névszótövek (Véghnél névragozás) köréből valók az *ökör, bornyú, lú: lovat, kű: követ, csű: csövet, tetű: tetves, tehén: tehenet, tehene, egér: egeret, fenék: feneke, feneket, pohár: pohárt, poharam* stb., *sár, madár, számár, cúkor: cúkort, cúkoros, eper: epert, epret* stb. példák. Az igeragozás, mint fentebb már utaltam rá, a tépei gyűjtésben van jobban adatolva. A következő igék szerepelnek benne (köznyelvi helyesírással): *ad (ád), kimegy, gondol, megmond, iszik, alszik, szökik, ugrik, üt, szakaszt, merit, tölt, olt, költ, árt, seper, kel (kél), vet (vét), szed (széd), fed (féd), ken (kén), nyel (nyél), harangoz, borozik, halász, gombáz, eszik, teszen, lesz, vesz, visz, nyugszik, van.* Az igéket általában kijelentő módban (jelen, múlt, néha elbeszélő múlt) felszólító módban és ritkábban feltételes módban is közli ragozott alakjaikkal együtt, külön utalva a szabálytalan vagy ritka alakokra is: pl. *itt, ett, adtam vóút, kimentem vóút, gondolám* stb.

A tárgykörök szerinti szógyűjtés fontosságát CSŰRY A népnyelvi bűvárlat módszere (Bp. 1936) című tanulmányában részletesen indokolja. Ugyanitt még sok kutatásra érdemes fogalomkört nevez meg, melyek egy része már inkább a regionális szótárak, illetve a cívisszótár gyűjtési tervébe illeszkedtek (i. m. 26-30). Nyelvatlasztervében szóföldrajzi célokra szolgáltak a következő fogalomkörök: az ember és részei, a család, számok, időjelzések, háziállatok, mezőgazdaság, vegyes (BÁRCZI, i. h.). Végh József gyűjtéseiben mindegyik témakör viszonylag bő példatárral szerepel. Csupán a BÁRCZItól nem említett ház és részei, illetve az állathívogatók fogalomkör szókincse szegényebb. A következőkben ezekről szólok, de közel sem a teljesség igényével.

Az e m b e r é s r é s z e i h e z ilyen példákat gyűjtött: *ember, vire, húsa, csontya, fej, feje teteje (de fűbe vágta), feje búbjá, homloka, vakszem 'halánték', szemőüdök, szemgubóú, szeme pillája, szeme világa 'pupilla', szeme fehérje-szemfehérje, behunnya a szemit, vaksi, kancsi, kurta látóú, haj: feketé, gesztenye, szőűke, őűsz; őűr, száú: szám, szád, száú; száú szíle, fűl: fűle, fog, nyelv, ínve, száúpallás, álla, torok, nyak, gége (Ádám csutkájá), válla, kar, kézszár, keze feje, tenyér, úúja: hüvejk, muttató, közbülsőű, neveletlen, kisúúj v. kisgyurka, íz, köröm, köröm feketíje, csuklóú, ér, mell, tüdőű, szív, máú, vese, csecs, has, bél, víkon bél (Elcsapta a bélit.), bendőű, kőűdöke, fasza v. monya, hátgerinc, far, jobb és bal far, bélvíg,*

comb, térgykalács, lábszár, horgasin (Jaj de fáj a horgasinam.), boka, lábfej, lábujjak, bűtyök, talp, sarka.

A család fogalomköréből valók az *apa, anya, nagyapa, nagyanya, tesvír, jántesvír, fíjütesvír, bátya, öccse, nénnye, húga, unokatesvír, atyafi, rokon, keresztapa, keresztanya, keresztkoma, nász, ipa, napa, sóúgor, ángyikám* //, *menye, vőü.*

A számok témakörnél találjuk az *egy, kettő, 10 (így!), húsz, harminc, negyve, száz, ezer, eccer, kéccer, háromször, hármával, négyivel, ötivel, hatával, hármasával* szavakat.

Az időjelöléseknél ilyen szavakat, kifejezéseket olvashatunk: *hétfő, kedd, szereda, csütörtök, péntek, szombat, vasárnap*, valamint az *új esztendőü, új év, karácson, karácson első napja, 2.-ik napja (!), bűt, virágvasárnap, penitenciális hét, nagy hét, fekete vasárnap (virágvasárnap előtt), natypéntek, natyszombat, nagyheti szelek fúnak, áldozóü csütörtök, pünköszt, sátoros ünnep (a zsidóknak), húsvét, ünnep szombattya; reggel, délbe, este, délután, délelőtti, estére, ifél, hajnalba, alkonyatkor, szürkületkor, napfejjöttkor, barnul az ég, esőü lessz; lámpagyútáskor, mécsgyútáskor, ítéskor (reggel, délbe, este), ifélbe, íccaka (hosszú az íccaka), nagy időü (mikor elmúlik a dél), ma, hóünap, tennap, tennapelőtti, hóünap után, hétköznap, innep-ünnep, hónap: január, február, március, április, május, június, július, agusztus, szeptember, október, november, december.*

A háziállatoknál is bőséges szóanyaggal találkozunk: *lú (lovat): feje, pofája, csikófoga, nyaka, füle, marja (feltörte a hám a marját), serénye, csüge* //, *körme, bokája, szügye, farka, farkacsíkja, csikóü, kanca, herilt, csőüdör, mínes, csikóus, /lószínek/: fakóü, sárga, deres, piros pej* //, *vasderes, pej, almás, egérszörü, keselylábü* //, *hóüderes, fejír hóüdas, csillagos; karóüragóü, cseberbe hágóü (kapkodja a lábát), bokros, sallóus hátü (görbe hátü), csapott farü* //, *suta farü, havi vak, csökönyös; hátaslú, ígás, prádés lú, tajigás; bika, tehén, üszőü, tinóü, ökor, bikabornyü, ökörbornyü, verezsbornyü (6-8 hétig), üszőübornyü, rugod bornyü; guja, csorda, tinóüguja; szarvalakok: villás, csákóü, gajmóus (összevissza áll), sodróü; szegye, böndőüje v. bendőüje, töügyes, fejőüs, tej: té (tejet), gyengefijasté, tinóüsté, téfel, aluttej-alutté, szérdik (kifőzött aludt tej), zsendice (birkának), guluszta (megellik a tehén, a sárga tejet beletötik a téjbe és megmelegítik, abból van a guluszta), téfel, savanyú té, szedett té* //, *ídes té, savóü, íróü, avas vaj, túróüt hevít, sajt, óütóü; disznóü: kani, koca, ártá* //, *malac, süldőü, hízóü, maglóü, miskárolt (kiherélt koca), tejes malachús, ourja, szalonna, óüdal, lapicka, nyújja, nyúlhájj, kerekcsont, töviseshús, zsírt pergel, perzsel, disznóüt öl, húr: víkony, vastag húr, húrka, tündőü, május hurka* //, *víres hurka, gyomor (ebből sajt és gömböc), húrol, kolbász, kolbászt töüt, hóüjagja, disznóusajt, szalonnabür, tepertőü, disznóúság; kokas, jérce, tyúk, csirke, tojás, fejírje, sárgája, szíkja, tojáshíjja, zuzza; kúdúsernyőüje, lába v. kaparója, sarkantyú, combja, mejje, fara, szárnya, rántott csirke, paprikás csirke; liba, id(ős): lúd, gúnár, jérce, kisliba; tyúk, kotlóü; ruca, gácsér, jérce, kecske, bak, jerke, birka, kos, örü* //, *tokjó.*

A mezőgazdaság témaköréből valók: *búza, kalász, rozs, árpa, árpa kalász (gabonát nem ismerik), tengeri, zab, zabfej, bükkö, lencse, kolompír, köles, repce, tengeri: kóüróüja, levele, csüje, csüddzik, tengeri haja, kihánta a virágát, mán jön a csöve, kilökte a haját is, szemzik, tengeri tucska, tucskóü 'csutka tö', izikkóróü; lucernabodorka 'lóhere', len, kender, sárga rípa, burgondi rípa, paprika, gyökér 'petrezselyem', zeller (itt nem terem, csak ombo-lyos főüdbe; omboly 'mocsár'), paszu: gyalog p., futó p., libamáj p. (etyszemes p.), szöüllőü, körtéü: árpával érőü, őüszü, pirozsbelü, nyakas k., alma: nyári, vajalma, gerizdesalma, olápirossalma, darualma; szilva: berzeneci, veress, macskatökü (apró kerek szemü, olyan, mint a macska töke), kisszemü szilva, nagyszemü szilva; Barack: kajszi, őüszü.*

A ház és részei: *ípület, natyház, kisház, pitar, tornác (ámbitus és küláb), pince, kamora, óül, szín, csür, konyha 'sparherd', stellázsi, pendeges kémü, katlan előte, kürtőü (kályhacsó és kémény alja), süttöüház v. főüzőü (nyári konyha) (Tépe).*

Állathívogatók: liba: bibi, bíbi; ruca: kur, kur, tyúk: kota, kota, (hajtása: hess te), ökör, tehén: boci, bocikám ne, ló: ne pizske, ne kesely !/ (nevéről szólítva), csikó: csidukám, disznó: csi, csi, mancsi (hajtása: kús, kiús te), macska: cic, cicc, cicukám (hajtása: kacc te, sicc ki), kutya: ne, gyeride (hajtása: ísz ki, takarodj).

A v e g y e s témakörhöz a következő szavakat, kifejezéseket sorolhatjuk: *elülteti a libát, kikél a csirke, liba, belefűlatt, záp lett, vakzáp; töjti, tömi a libát; iteti az ökröt, tehenet, lovat; abrakoltatja a lovat; tucsakolja !/!, vakarja, keféli a lovat; kefe, vakaró. Az állat megdöglik: döge van a disznónak, beleesett a dög, esett marha, hatósági marha, hatósági hús, hull a jóyság, Az ember meghal: kirugott a kímínyen, elment deszkát árulni, árulhatja a deszkát, könnyebbedjen meg az ágya szalmája, felkerült a padra a csizmája, a hász híjjára szorult ?/ a csizmája. Coitus: lóú sárhatnék, a csődör hágat, a tehén fojat, a nyúl üzőüdik, kutya koslat, kecske, juh üzőüdik, gúnár meggúnároz, kokas pitél, ruca gácsírozóüdik; ellik: tehén, lú, birka, kecske, számár; fiadzik: koca, kutya, macska. Ide vehetők a nyelvtani szerkezettel kapcsolatos szórványos adatok is. Így a birtoklás kifejezésének példái: *A Baricsáék kotlóúyok orozva kőüött. A Nagyék csikóúyok belement a búzába. A csendőürok ágya rossz. A csendőürok ágyok (ha többről van szó) !/?/ A Csetrekijék ökrök is kiment a nyomásra (több ökör) !/.* Kovácséknak van 4 ökrök. Ez a kalap a bátyámé. A határozói viszonyból: *vígig az egész télen, az egész esztendőn át, októúberbe, áprilisbe.* Mindegyik adat a tépei gyűjtésből való.*

Végül néhány kérdés a sz ó l á s o k r a, illetve a sz ó j e l e n t é s e k vizsgálatára vonatkozott (BÁRCZI, i.m. 9-10). Az előbbire azonban Végh gyűjtésében a témakör jelzésén kívül csupán Berettyóújfaluból van értékelhető adat: *Az igaz ember őüszül, a huncut mek-kopaszodik.* Az utóbbihoz vonható példákat l. fentebb a Végh Józseftől értelmezett szavaknál.

Csűry kérdőívéből Erdélybe is eljutott egy-két példány, néhány ponton Szabó T. Attiláék ki is próbálták őket, de a román hatóságok bizalmatlansága akadályozta a gyűjtést, így az nem vezethetett kézzelfogható eredményre (BALASSA, Szabó T. A. 81).

Az eddigiek alapján megfogalmazhatjuk a kérdést, hogyan viszonyult később Csűry Bálint a Papp István - Huss Richárd-féle nyelvatlasztervhez, amikor már a népnyelvkutatás első katedrás professzoraként nagyobb lehetősége volt addig szunnyadó tervei megvalósítására, illetve új tervek kovácsolására. A kérdést azért is föl kell tennünk, mert az, hogy 1932-ben gyakorlatilag lezárult az első nyelvatlaszgyűjtés, egyáltalán nem jelentette, hogy az egyetemen is lekerült a napirendről a Huss-féle nyelvatlasz ügye. (Ezt csak a Nyelvatlasz Intézet 1941-ben történt megszüntetésével tekinthetjük végleg lezártnak.) Vissza kell mennünk egészen Pápay József haláláig, amely után az 1932. május 23-ai kari ülésen HUSS RICHÁRD így fogalmazott: „[Pápay] halálával... bizottságunk egyik főirányító személyét veszítette el, s így az egész munka rám hárul.” Huss számára bizonyára magától értetődő volt, hogy Csűry Bálint Pápay helyébe lép az atlaszmunkálatokban is. Ezt támasztja alá az 1932. november 5-én tartott kari ülés jegyzőkönyve is: „Időközben azonban a magyar nyelvtudományi tanszék betöltése is megtörtént, így e tanszék tanárával közösen indíthatjuk meg a nyelvatlasz készítését.” Ennek tükrében azt is megfogalmazhatjuk, hogy a Csűry Debrecenbe kerülését határozottan támogató Huss Richárd még annál is nagyobb szerepet szánt az új professzornak a nyelvatlasz készítésében, mint amelyet az előd, Pápay József betöltött. Huss Csűry szakértelmét ismerve a megkezdett munka sikeres befejezésének egyik biztosítékát láthatta benne. A kari jegyzőkönyvek szerint Csűry egyetemi tanárként is támogatta a nyelvatlasztervet (Jk. 1932. nov. 5.). Ilyen jellegű kép bontakozik ki közvetve a Papp István magántanári habilitációjáról írt bírálatából is: „Papp István 1929-ben igen nehéz, de igen üdvös munkához és sürgős megoldásra váró feladathoz kezdett: a magyar nyelvatlasz munkálatait indította meg a Huss Richárd vezetése alatt álló Debreceni Nyelvatlasz Intézet keretében.” Majd méltatását e szavakkal zárta: „Ez eddig az első megmozdulás nálunk az annyira áhított nyelvatlasz ügyében” (Jk., 1937. május 28). De a kérdésnek más aspektusai is vannak. Már említett kéziratában BAKÓ ELEMÉR nagy teret szentel ennek a témakörnek is. Így többek között arról is beszámol, miként válaszolt neki Csűry, amikor ő (Bakó) felvetette, hogy Huss Richárdhoz

hasonlóan most már a magyar nyelvészeknek is csinálni kellene egy intézetet. Csűry ezt azzal utasította el, hogy éppen ez a már meglévő intézet az egyik fő akadálya annak, hogy ők jelenleg bármit is tegyenek a népnyelvi kutatómunka intézményes megszervezése érdekében. Csűry elmondta Bakónak azt is, hogy Huss már többször felajánlotta neki, vállalja el intézete helyettes igazgatói tisztségét, amit ő a magyar nyelvtudomány tekintélye érdekében nem tehetett meg. Erre való utalást én is találtam a már idézett 1937. május 28-ai kari jegyzőkönyvben: „A MNyA megkapta a szükséges helyiséget - Huss itt bizonyára a Népnyelvkutató Intézetre gondolt -, és Csűry professzor úr vezetésével megindulnak a munkálatok (anyaggyűjtés és így tovább). De el nem képzelhető, hogy hazánkban megindulhasson egy MNyA anélkül, hogy a nemzetiségek ebben a nyelvatlaszban ne szerepeljenek”. Ez a koncepció egyébként nem volt ismeretlen a nyelvatlaszkészítés gyakorlatában, hiszen például a magyar nyelvjárásokról az első nyelvatlaszszerű anyagot POP SZEVÉR romániai nyelvatlaszában találjuk (Atlasul linguistic roman. L. MÁRTON: MNy. IV, 233-67; BÁRCZI, MNyAEIm. 21). Majd HUSS e szavakkal folytatta: „Ez a munka elsősorban a német tanszékhez tartozik, és a német tanszék mellett, vagyis az én intézetemben végzendő el.” - Úgy vélem, ez elég határozott és egyértelmű beszéd volt ahhoz, hogy Csűry, aki bizonyára nem azonosult, nem azonosulhatott a magyar nyelvatlasznak ilyen elképzelés szerint történő megvalósításával (más szakmai kifogásairól nem is beszélve), ne keresse a szorosabb együttműködés lehetőségét.

BÁRCZI GÉZA a Csűry-iskola nyelvatlaszprogramját értékelve ezt írja: „Bárhogy álljon is a dolog, Csűry egyéb elfoglaltsága miatt, de talán egyéb, nem világosan földeríthető okokból is, ez a vállalkozás elaludt” (MNyAEIm. 20). Az idézetben szereplő „nem világosan földeríthető okok”-at Bakó itt közreadott emlékeivel és egyéb tények mérlegre tevésével talán némiképp értelmezni, tisztázni lehetett.

A Csűry-iskola hangjelölési rendszerének „sematizmusáról”

A Csűry-iskola feljegyzési gyakorlatával - talán nem véletlenül - éppen egy Csűry-tanítvány, IMRE SAMU foglalkozott a legalaposabban (MMNyjR. 14-18). IMRE SAMU hangsúlyozza, hogy CSŰRY hangjelölési rendszere (vö. Búvárlat 42) nagy előrelépés volt a korszakhoz képest, hiszen hathatós segítséget jelentett a gyűjtőknek, emelte a gyűjtések színvonalát, s mai nyelvjáráskutatásunk egyezményes hangjelölési rendszere is lényegében ebből nőtt ki. De ugyanakkor felrója, hogy sem Csűry, sem tanítványai nem tudtak a múlt bizonyos örökségétől megszabadulni, s az új jelölési rendszer birtokában is komoly hibákat követtek el. Ezek szerint annál inkább számottevőek voltak, mert szigorúan tudományos mezbe öltöztetve jelentek meg. A hibák gyökerét IMRE SAMU a Csűry-iskola hangjelölési gyakorlatának *s e m a t i z m u s á b a n* (én ritkítottam) látja. Csűry maga sem tudott megszabadulni attól a régebbi nyelvjárásgyűjtésekre általánosan jellemző szemlélettől (és gyakorlattól), amely nem vett tudomást az élő nyelv mozgásáról, elsősorban a hangtani jellegű kérdéseket illetően. Így például ő sem ismerte fel, hogy nyelvjárásaink zömében - így az általa legjobban ismert nyelvjárásokban is - egyes magánhangzó fonémák variánsokban igen gazdagok, emiatt egy bizonyos fonéma (pl. a diftongusok, az *e* fonéma stb.) nála is szinte mindig ugyanabban az alakban jelenik meg. Ezt a tényt - folytatja fejtegetését IMRE SAMU - nemcsak a Szamosháti szótár tükrözi, ahol ez elfogadható, sőt helyeselhető, hanem ezt mutatják egyéb nyelvjárási közleményei is. Sőt ebben a szellemben folytak a többnyire általa vezetett nyelvjárási feljegyzési gyakorlatok is. Azaz Csűry feljegyzéseiben, miként elődeiében, hangtani tekintetben elszíntelenedett az élő nyelvi anyag. Az élő nyelv megfosztva egyik legfontosabb sajátosságától, a mozgástól, bizonyos szempontból az éppen általa egy kissé alacsonyabb rendűnek tartott írott nyelv színvonalára süllyedt. Nagy és elévülhetetlen érdeme Csűrynek az egységes hangjelölési rendszer megteremtése és bevezetése a nyelvjáráskutatásunk gyakorlatába, de ugyanakkor nem lebecsülendő hibája ennek meglehetősen uniformizált, sematikus alkalmazása. Ez viszont - állapítja meg IMRE SAMU - annál sajnálatosabb volt, mivel CSŰRY állandóan hangoztatta azt a helyes elvet, mely szerint: „Mindazt, amit a nép ajkáról gyűjtünk, akár egyes szó, akár szöveg, a kiejtéshez híven kell följegyezni. A nem híven följegyzett szöveg nyelvtudományi célokra nem használható” (Búvárlat 37). (Ezt fogalmazza meg már 1912-ben írt cikkében is: A nyelvjáráskutatás módszertanához. MNy. VIII, 422.) Azaz e tekintetben elmélet és gyakorlat nem egészen fedik egymást. Így látja Csűry hangjelölési rendszerének értékeit, illetve a gyakorlatban megmutatkozó hiányosságait IMRE SAMU, aki fejtegetéséhez még hozzáfűzi, hogy Csűry tanítványai közül csak néhány nagyobb gyakorlatra szert tevő tanítvány (elsősorban Végh József és Imre Samu) merte feszegetni, majd nagyobb tapasztalat birtokában széttörni a sematizmus bilincseit (i. m. 15; uő: Tanulmányok. Szerk.: KISS JENŐ - SZÜTS LÁSZLÓ. 301-2).

Alapjában véve egyetérthetünk IMRE SAMU fenti véleményével, hiszen hozzá hasonlóan mások is (elismerve Csűry feljegyzési rendszerének értékeit) utalnak a rendszer használatából fakadó szabványosításnak, sematizmusnak a veszélyeire (pl. DEME: MNyj. II, 19-20; uő: NyjKérd. 62; BÁRCZI: MNyj. II, 40; KÁLMÁN, Nyjárásaink 111; BENKŐ, MNyAEIm. 125-6; BALASSA, Csűry 130-42). De ez utóbbiról - DEMÉT kivéve - talán senki sem vélekedik olyan szigorúan, mint IMRE SAMU. Így a Csűry-iskola jelentőségéről szólva nem kerülhető ki valamiféle véleményalkotás erről a kérdéstről. Az elmélet oldaláról közelítve talán azzal kezdhethnénk, hogy Csűry Bálint egy könnyen áttekinthető és megtanulható feljegyzési rendszert alkotott. Ennek lényegét BENKŐ így fogalmazta meg: „[Csűry] A korábbi magyar hagyományokból fölépített egy teljesebb igényű, átfogóbb, egységesebb jelölési rendszert. Alapként megtartotta a hagyományos fonematikus helyesírási jeleket, ezekhez azonban - átgondolt elvek alapján - hozzákapcsolta a fonetikai finomságok, variációk kifejezésére szolgáló mellékjelek egész sorát. Ez utóbbi, mellékjeles megoldásokat részben a korábbi rendszertelen magyar fonetizálási kísérletekből merítette, részben a finnugor jelölési szokásokból plántálta át” (MNyAEIm. 125-

6). Csűry előtt a gyűjtéseket a rossz, következtelen feljegyzési megoldások miatt alig lehetett használni, illetve szinte lehetetlen volt összevetni a különböző helyről vagy különböző gyűjtőktől származó anyagokat (Búvárlat 7). Másrészt Csűry bizonyára nem gondolta hangjelölési rendszerét befejezett alkotásnak, hiszen talán minden kortársánál jobban tudta, hogy a magyar nyelvjárás-területnek nagyon sok részéről nincsenek még vázlatos leírások, nyelvjárásgyűjtések sem. Ennek bizonyítására elég fellapoznunk A népnyelvi búvárlat módszere című munkájának idevonatkozó helyeit, ahol Erdélyi Lajos alapján részletesen felsorolja azokat a nyelvjárás-területeket, amelyeknek a kutatása még nem történt meg, kijelölve ezzel saját kora népnyelvi búvárlatának legsürgetőbb teendőit (i. m. 21-2). Elvben tehát mindenképpen számolnia kellett olyan hangtani jelenségekkel, hangvariánsokkal, amelyeket feljegyzési rendszerének megalkotásakor még nem ismerhetett. Csűry „védelmét” folytathatjuk azzal a ténnyel, hogy feljegyzési rendszerének alapvető hibáját - bár ez már nyilvánvaló volt dialektológusaink körében - később sem sikerült rögtön kiküszöbölni. Elég, ha az 1941. évi országos népnyelvkutató értekezletre gondolunk, ahol a sematizáló feljegyzési mód bizonyos mértékben még elvi alapvetést is kapott (vö. DEME: MNyj. II, 19-20; KÁLMÁN: NyAMódsz. 93; IMRE, MMNyjR. 20; BENKŐ, MNyAEIm. 125-6). Csak 1949-ben az első országos nyelvészkongresszusnak sikerült kidolgozni és elfogadni az egyezményes jelölési rendszert. De még ezután is a nyelvatlaszgyűjtések, a közös lemez-, majd magnetofonhallgatások, a közös kiszállások és feljegyzési gyakorlatok újabb finomításra „ösztönözték” dialektológusainkat: „... a nyelvatlasz munkálatai során a gyűjtők füle, hallása sok tekintetben túlnőtte az indulásnál adott jelölési lehetőségeket, ráirányítva a figyelmet a jelölési rendszer korlátaira” mind a magánhangzó-, mind a mássalhangzó variánsok jelölésének vonatkozásában (BENKŐ, i. m. 134-37).

De vizsgáljuk meg a kérdést a gyakorlat oldaláról is! Csűry korának nyelvjárásgyűjtői, nyelvjáráskutatói még nem vagy alig használhatták a gépi technikát: a hanglemezfelvételek költségesek és gyenge minőségűek voltak, a kellő technikai felszerelésekkel az egyetemek sem voltak ellátva. (Ezekről bővebben HEGEDŰS LAJOS: A hangfelvételes nyelvjáráskutatás jelentősége. MNyj. II, 3-17. L. még BÁRCZI, MNyAEIők. 26, lábjegyzet; IMRE, MMNyjR. 22.) Így a mából visszapillantva az egyetemi hallgatók felkészítése is csak bizonyos korlátok között történhetett. Nálunk nem honosodott meg a „nyelvmester” bevonásával történő nyelvjárás-lejegyzési gyakorlat, illetve adatgyűjtés. Tudjuk, a finnugrisztikában ennek már akkor hagyományai voltak, sőt így készült WICHMANN csángó szótára is (Búvárlat 25). A terepmunkára való felkészítés aligha történhetett másként, mint ahogyan Csűry vezette az ilyen gyakorlatokat. Fiatal hallgatóit elsősorban a nyelvjárás alapszíneinek lejegyzésére kellett felkészítenie, hiszen kint a terepen önállóan és azonnal kellett döntenie egy-egy hangtani jelenség jellegéről, az alkalmazandó grafikai jelekről. A gyűjtőket különösen az összefüggő szövegek (népmesék, népdalok stb.) följegyzése állította nehéz feladat elé. Itt a pontosítás csak utólag történhetett, ügyelve arra, nehogy ez a szöveg meghamisítását eredményezze (Búvárlat 36-7). Belelapozva a gyűjtőfüzetekbe, ma is csodálhatjuk, milyen lelkiismeretesen igyekeztek feladatuknak megfelelni Csűry tanítványai. Így a hiányosságok nem annyira Csűry rendszerének merevségéből, illetve a gyűjtők tapasztalatlanságából fakadtak, sokkal inkább a technikai eszközök, a gépi hangrögzítés fejletlenségével, illetve hiányával magyarázhatók. Emlékszünk, milyen nagy segítséget jelentett a nyelvatlasz képzett gyűjtőgárdájának is a magnetofonfelvételek többszöri visszahallgatása (BENKŐ, MNyAEIm. 132). Aki már nyelvjárás szöveg közzétételére vállalkozott, tudja, hogy a magnófelvételek lejegyzése is - ahol minden zavaró külső tényező kizárható, és az anyag újrakhallgatása tetszőlegesen ismételtető - milyen gondos odafigyelést, türelmet igényel. A felvett anyag nyugodt körülmények között történő többszöri meghallgatásával lehet csak döntenie egyes ejtészváltozatoknak (pl. a diftongusok nyomatékának vagy az *é* hangszínének) kérdésében. Ezek sokszor nem csupán a szó eleji hangsúlyos vagy szó belseji hangsúlytalan helyzetnek a függvényei, hanem az egyes adatközlők pillanatnyi érzelmegnyilvánulásának, emphatikus beszédmódjának a következményei. A „hangzashűség” túlzásba vitt tükröztetése gyakran egyetlen adatközlő esetleg beszélszervi rendellenességét emelné társadalmi, közösségi szintre, így ez könnyen félrevezethetné a kutatást.

Mindezek tükrében Csűry feljegyzési rendszerének sematizmusa nem a megfogalmazott elvek figyelmen kívül hagyását, a nyelvi tények meghamisítását jelentette. A hangszínárnyalatoknak, a magán- és mássalhangzó-variánsoknak kétségtelen háttérbe szorulása eltörpül amellelt a nyereség mellett, amit a nyelvjárási alaprétég megbízható lejegyzése jelentett. (VÉGH JÓZSEF szerint is mesterük a *lange* jelenség rögzítését tekintette feladatának. Vö. A nyelvjárási anyaggyűjtésről. MNyj. XXVIII-XXIX, 37-45.) Az ilyen anyagot egész sor más jelenség tanulmányozásában lehet hasznosítani. Így SEBESTYÉN ÁRPÁDDal érthetünk egyet, aki kissé túlzónak tartja a sematizmusnak a vádját, jóllehet BÁRCZIHOZ hasonlóan (MNyj. II, 40) IMRE SAMU maga is hangsúlyozza, hogy „e hibák nagy része elsősorban nem magának a jelölési rendszernek, hanem a rendszert használó kutatóknak a számlájára írandó”, illetve „e kor nyelvjáráskutatásának ... sajátosságaiban a kor nyelvszemléletének többé-kevésbé jellemző vonásai tükröződnek” (MMNyjR. i. h.).

A Csűry-iskola és a tulajdonnév-kutatás

CSŰRY BÁLINT munkásságában nem foglalt el központi helyet a tulajdonnevek (helynevek, személynevek stb.) kutatása. Névtani témájú dolgozat nem született tollából. Hiba lenne azonban ebből arra következtetni, hogy CSŰRY nem ismerte fel a tulajdonnevek gyűjtésének és vizsgálatának fontosságát. Cikkeiben az általa tárgyalt nyelvi jelenségek megvilágítására a közszói példák mellett igen gyakran említett tulajdonneveket is (A nyelvjárástanulmányozás módszeréhez s egy-két adat a magyar hangtanhoz. MNy. V, 215; Érintkezésem alapuló névátvitel. Akadémiai székfoglaló. 1927. Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből. XXIV. k. 12. sz.; Néprajzi jegyzetek a moldvai magyarokról. Cluj-Kolozsvár 1930. Erdélyi Tudományos Füzetek 27; A Szamosháti nyelvjárás felső nyelvállású magánhangzóinak története. DDTMNI 2. sz. kny. 5. Stb.)

Annak bizonyítására, hogy Csűry tulajdonnevek iránti érdeklődése egyidős nyelvjáráskutató tevékenységével, elég, ha fő művére, a Szamosháti szótárra hivatkozunk. A szótár anyagának java részét 1908-15 között gyűjtötte. Ekkor már a Magyar Nyelvtudományi Társaság megbízásából végezte a munkát. A maga tanulságára azonban már a korábbi években elkezdte a gyűjtést. A szótár előszavában a szerző megjegyzi, hogy adatgyűjtéskor „különös tekintettel voltam a tulajdonnevekre, ezek között a földrajzi nevekre” (Előszó 3). Valóban, a szótárban gazdag tulajdonnévi anyagot találunk. Hozzávetőleg mintegy 1000 helynévvel és 100 személynévvel számolhatunk. Emellett állatnevek (ló-, kutyanévek stb.) és csillagnevek is előfordulnak, igaz lényegesen kisebb számban, benne. Ezeket nemcsak szülőfalujában, Egriben, hanem a Szamoshát más falvaiban is gyűjtötte. Éppúgy van adata a Tiszaháthoz tartozó Tiszakóródról, a túrháti Paládokról, mint az Ecsedi-láp melletti falvakból, Nagyecsedről, Tyukodról stb. Mivel helyneveit és egyéb tulajdonneveit mindig helyhez kötve említi, ebből azon településeknek a listája is összeállítható, ahol anyaggyűjtés céljából megfordult, hiszen ezekben a falvakban bizonyára nemcsak tulajdonneveket jegyzett fel. A Fehérgyarmati, Mátészalkai és Csengeri járás földrajzi nevei című kötetek összeállításakor a Szamosháti szótár helynévi anyagának idevonatkozó részét jól tudtuk hasznosítani. Elég nagy számban találtunk közöttük kihalt neveket, ez bizonyára azzal (is) magyarázható, hogy Csűry főként idős emberektől gyűjtötte adatait, akik igyekeztek a számukra is érdekesnek tűnő régi elnevezéseket közölni a gyűjtővel. Ily módon a szótár egész sor azóta már kihalt nevet mentett meg a pusztulástól. Jelentős azoknak az adatoknak a száma is, melyekben egy ma élő névalak korábbi változatát őrizte meg a szótár, pl. Botpaládon a mai *Borzok* név népetimológiával keletkezett a *Borzlyuk*ból (KÁLNÁSI ÁRPÁD, A Fehérgyarmati járás földrajzi nevei. 17). Ezt teljes bizonyossággal csak úgy jelenthettem ki, hogy PESTY 1864. évi *Borzlyuk* adata mellett Csűry *Borzuk* adatát is figyelembe vehettem. Máshol a helynévhez, a falunévhez kapcsolódó szájhagyomány, falucsúfoló följegyzésével a néprajztudománynak szolgáltatt értékes adalékokat a Szamosháti szótár.

CSŰRY az 1936-ban megjelent A népnyelvi bűvárlat módszere című tanulmányában is szól a tulajdonnevek gyűjtésének jelentőségéről, hasznáról. Első helyen a helyneveket említi. Csűry szerint azért kell gyűjteni őket, mert bennük nagyon gyakran valamilyen kihalt ősi szó vagy jelentés őrződött meg: *Erge*, *Ravaszodu*, *Sebesásvány* stb. De a helynevek településtörténeti tanulságaik miatt is figyelmet érdemelnek. Fontosak a köznyelvi alaktól eltérően ejtett nevek is: *Ócsova* (Olcsva), *Szadmár* (Szatmár), *Karaszna* (Kraszna) stb. Itt felvillantott szempontjai még nem az önelvű névtan megteremtésének irányába mutatnak, de a helynevek és más tulajdonnévfajták sokoldalú felhasználási lehetőségének felismerésével és nem utolsósorban gyűjtésük rendszeressé tételének hangoztatásával Csűry Bálintot joggal tarthatja számon az elődök között az önelvű névtudomány is.

Említett tanulmányában CSŰRY néhány gyakorlati útbaigazítást is ad a helynévgyűjtésre vonatkozóan: A név hangalakján kívül fel kell jegyezni, hogy az illető név minek a neve, milyen az objektum fekvése, milyen hagyományok, mondák fűződnek hozzá (i. m. 30-31). Gyűjtési

tanácsai vázlatos megfogalmazásuk ellenére napjaink helynévgyűjtő gyakorlatában is megállnak a helyüket. BALASSA IVÁN szerint a Bihar megyei rendszeres helynévgyűjtéshez Csűry egykori tanítványának, a Kolozsvárott működő Szabó T. Attilának az útmutatóját is felhasználták, „aki valójában a 30-as évek közepétől mind maga, mind tanítványai révén a legtöbbet tette ezen a területen” (Szabó T. A. 76).

Tanítványai lelkesedését látva Csűryben a 30-as évek második felére megérett az elhatározás, hogy az egyénenként már korábban elkezdett nyelvjárási gyűjtőmunkát egy nagy tervbe fogja össze. Ennek egyik lényeges programpontja a helynévgyűjtés rendszeressé tétele volt. A munkát Bihar vármegyében kezdték. A megyei és helyi hivatalos szervek támogatásának megszervezésével (szállás, ellátás) és az egyetem (kar) vezetőinek segítségével 1937-ben először indultak el egyetemi hallgatók, lelkes Csűry-tanítványok, hogy Bihar falvaiban helynévi (és népnyelvi) gyűjtést végezzenek. A terepmunkák a későbbi években is megismétlődtek. Az 1938-ban létrejött Népnyelvkutató Intézet munkaterve az egyik legfontosabb feladatnak a már korábban elkezdett helynévgyűjtés folytatását tekintette. (A kiszállások költségét 1938-tól az új intézet fedezte.) 1941-ig, Csűry Bálint haláláig az intézet hallgatói, fiatal oktatói összesen 43 Bihar megyei településen gyűjtöttek (kül- és belterületi) helyneveket. Ez Végh József becslése szerint mintegy 8000 adatot jelent. A munkát közvetlenül Végh József és Bakó Elemér irányította. Bakó a községek térképvázatainak elkészítésében is közreműködött (Hagyaték 46). Előbbi az itt szerzett (pozitív és negatív) tapasztalatokat felhasználta az 1960-as években kibontakozó országos helynévgyűjtő mozgalom megszervezésében, irányításában. Így aligha kétséges, hogy e mozgalom gyökerei Csűry Bálint és Szabó T. Attila együttműködéséig nyúlnak vissza (BAKÓ: MNny. II, 272; III, 33; uő: MNy. CX, 148; uő: Hagyaték 45-8; VÉGH: NyK. LI, 240; BALASSA, Csűry Bálint. SEBESTYÉN, Hagyomány 40; uő: Csűry 76).

Az akkori gyűjtések nagy része ma is megtalálható az egyetem Nyelvtudományi Intézetének kéziratárában. Az anyag java hányada gyűjtőfüzet. Ezekbe belelapozva megállapíthatjuk, hogy a gyűjtők általában megfelelő (többen kiváló) munkát végeztek. Gyűjtésük során igyekeztek érvényesíteni azokat a szempontokat, amelyeket A népnyelvi bűvárlat módszerében Csűry és gyűjtési útmutatójában Szabó T. Attila megfogalmazott. A földrajzi neveket térképek segítségével gyűjtötték, az élő neveket levéltári kutatások alapján egészítették ki. Különösen KOVÁCS FERENC (Darvas község helynevei. 1939, Furta község helynevei, 1939), IMRE SAMU (Biharkeresztes helynevei. 1937), VARGA IMRE (Csökmő helynevei. 1939), ESZIK MIHÁLY (Sáránd helynevei. 1937), NAGY JENŐ (Mezőpeterd község helynevei. 1939) gyűjtésének színvonalát emelhetjük ki. Néhány füzetben nemcsak helyneveket, hanem gúnyneveket és állatneveket is találunk. Mivel Csűry és tanítványai a helynévgyűjtést még nem tekintették nyelvjáráskutatásnak, a kiszállásokat úgy tervezték meg, hogy egy-két nap jusson a sajátosan népnyelvi gyűjtőmunka (szókincs- és szöveggyűjtés) végzésére is (BAKÓ: MNny. III, 34). Valljuk meg, ez az igény nem használt a helynévgyűjtés színvonalának. Különösen ahogyan ez a gyakorlatban megvalósult. Több gyűjtőfüzetben a helynevek között minduntalan felbukkanak a nyelvjárási szókincsre, szólásokra stb. vonatkozó adatok, példamondatok, szövegek. E kiegészítő gyűjtések tehát nem Csűry atlaszkérdőíve alapján (uo.), de mégis bizonyos tematikát követve folytak. A meghatározott céllal végzett gyűjtéseknek a nyelvjárási „orvanyag” értékes kiegészítője szokott lenni. Itt azonban túlnőtt az elfogadható mértéken, a gyűjtők egy része - utólag úgy tűnik - megfélekezett valódi feladatáról, illetve teendőit nem különítette el megfelelően egymástól. Természetesen ezzel nem az így egybehordott nyelvjárási anyag értékét akarom elvitatni, hiszen az Új magyar tájszótár igen sok tájszava ezeknek a kiszállásoknak köszönheti „létét”: pl. *dorvánka*, *ickaház*, *barna idő* stb. A mai ismeretek és tapasztalatok birtokában csupán azt kívántam megfogalmazni, hogy a gyűjtött névanyag bizonyos egyenetlensége, hiányossága miatt a tervezett bihari helynévi monográfiát (BALASSA: MNny. I, 130) csak újabb (kiegészítő és ellenőrző) gyűjtésekkel lehetett volna elkészíteni. A Bihar megyei szervezett terepmunka mellett nem feledkezhettünk meg az intézet tagjainak az ország más vidékein végzett helynévgyűjtő tevékenységéről sem. Kovács István Óbást, Imre Samu Felsőőr, Szabó István Békés helyneveit gyűjtötte össze. IMRE SAMU gyűjtéséből tanulmány

(Felsőőr helynevei. MNny. II, 47-80), SZABÓ ISTVÁNÉból szakdolgozat készült (Békés helyneveinek vizsgálata nyelvtörténeti és településtörténeti szempontból. 1938).

A gyűjtőmunkában elért eredményekről (és a fiatal intézet működéséről) az intézet akkori tanársegéde, BAKÓ ELEMÉR készített részletes év végi összefoglaló jelentést (MNny. III, 415-421; IV, 469-74). Csűry halálával megtorpant, majd a második világháború éveiben teljesen megszűnt ez az említett hiányosságai ellenére is hasznosnak tekinthető helynévgyűjtő tevékenység.

Szólni kell néhány szót a Csűry Bálint irányításával készült névtani témájú szakdolgozatokról, pályamunkákról is. A Csűry professzorsága idején készült 17 nyelvjárási témájú szakdolgozatból négy dolgozott fel helynévi témát (JAKAB: MNyj. XXII, 86). Szabó Istvánon kívül még a következő hallgatók írtak Csűrynél szakdolgozatot: PAULÓ MIHÁLY (Szolnok-Doboka vármegye helységneveinek megfejtése. 1934), CSIHA MIHÁLY (Beszterce-Naszód vármegye helységneveinek megfejtése. 1935), ESZIK MIHÁLY (A debreceni határ déli felének hely- és dűlőnevei. 1938). PAULÓ MIHÁLY ugyanabban az évben pályaműnek is beadta dolgozatát. Kívülük LAKATOS GIZELLA írt még Csűrynél névtani pályamunkát (Maros-Torda vármegye helyneveinek eredete), de ez elveszett. A címekből kiderül: a témaválasztásban tükröződik a kor politikai arculata, felfogása, hiszen az öt munkából három a névfejtés eszközeivel az elcsatolt területekhez kapcsolódik. Hangot kapott ez később a Magyar Népnyelv első kötetében megjelent munkaprogramban is. Mint tudjuk, ennek 2. pontja „az elszakított vagy szórványokban élő magyarság nyelvének tanulmányozását tűzte ki céljául” (i. m. 5). De az említett dolgozatok közvetlenül mégis az 1933-34. tanév első félévére „Egy erdélyi megye hely(ség)neveinek megfejtése” címmel meghirdetett pályatételhez kapcsolódnak.

Végezetül a Magyar Népnyelv névtani vonatkozású cikkeit említeném meg. Ismeretes, Csűry azért indította az évkönyvet, hogy a népnyelvkutatás számban és felkészültségben egyre gyarapodó szakembereinek és legjobb tanítványainak fórumot biztosítson. A Csűry szerkesztette első két számban a nyelvjárási jelenségtanulmányok, szövegközlések stb. mellett debreceni szerzőktől két névtani témájú tanulmányt találunk: BALASSA IVÁN Szerep helynevei (MNny. I, 130-9) című dolgozatát és IMRE SAMU említett tanulmányát. Ez szám szerint nem sok, de mindenképpen bizonyítja, hogy Csűry szívesen támogatta a névtani tanulmányok megírását és publikálását. Az ő szerkesztése alatt alakult ki a folyóiratnak, illetve jogutódjának, a Magyar Nyelvjárásoknak az a ma is jellemző profilja, hogy névtani témájú dolgozatok is helyet kapnak hasábjain.

A Magyar Népnyelv fentebb említett két dolgozata - melyekhez joggal sorolhatjuk KOVÁCS LÁSZLÓ Garbolci helynevek (MNny. VI, 132-43) című munkáját is - a gyakorlatban is megmutatta, hogy a helynévi adattáraknak a Csűry útmutatásával kifinomált típusa nemcsak gazdagabb (történeti jellegű) adatolásra nyújt lehetőséget, hanem a jól áttekinthető, szócikkessé tagolás egyben az ilyen helynévközlések olvashatóságát is fokozza. Ezen a szerkesztési elven alapulnak a tanszékünkön az utóbbi évtizedekben készült adattárak is (KÁLNÁSI ÁRPÁD, A Fehérgyarmati járás földrajzi nevei. Debrecen 1984; JAKAB LÁSZLÓ - KÁLNÁSI ÁRPÁD, A Nyírbátori járás földrajzi nevei. Nyírbátor 1987; KÁLNÁSI ÁRPÁD, A Mátészalkai járás földrajzi nevei. Debrecen 1989; KÁLNÁSI ÁRPÁD - SEBESTYÉN ÁRPÁD, A Csengeri járás földrajzi nevei. Debrecen 1993). Adatközlési szempontjainkat természetesen a megnövekedett igényekhez, a helynévkutatás mai kívánalmaihoz igazítottuk.

A Debreceni cívis szótár

A Csűry-iskola szótártervei között sajátos helyet foglal el a Debreceni cívis szótár (DCSz.) terve. Programadó írásában CSÜRY BÁLINT a Néprnyelv-kutató Intézet harmadik feladatkörét egyenesen „a debreceni e r e d e t i cívisnyelv szókincsének szótári feldolgozásá”-ban jelölte meg (Mit akarunk? MNny. I, 3-6, én ritkítottam). Ugyanitt vázlatosan megfogalmazott gondolataiból az is kitűnik, miért tekintette fontosnak a szótár elkészítését: „Ezzel oly célt tűztünk magunk elé, mely a magyar nyelvjárásbúvárlatban egészen új. Kétségtelen ugyanis, hogy Debrecen, ez az ősi cívisváros és régesrég művelődési gócpont a vele kapcsolatban álló területek néprnyelvére, népi kultúrájára rendkívül sokoldalú hatást gyakorolt. E hatás mérvére nézve csak föltevésünk lehetnek. Ha azonban a kezünkben volna ilyen debreceni szótár, akkor ez a hatás megfogható és fölmérhető lenne, akkor pl. a szamosháti szókincsre nézve már lehetne összehasonlításokat tenni” (i. m. 5). CSÜRY számbaveszi a „cívisnyelv szókincséből” addig elkészült dolgozatokat és folyamatban lévő munkákat is. Bartha Károly a debreceni fésűs- és gubacsapó-mesterség szókincsét, Pető József a tímárokét, Eszik Mihály a pipakészítőkét és hentesekét dolgozta fel, Balassa Iván pedig ekkor végezte a debreceni földművelés és a cívis társalgási nyelv szókincsének összegyűjtését. Az említett gyűjtések nagy része később meg is jelent, így PETŐ JÓZSEFÉ (A debreceni tímárok céh- és műveltségsszavai. DDTMNySz. 4. sz., Debrecen 1938.), N. BARTHA KÁROLYÉ (A debreceni gubacsapó céh. DTTK. 8/2. sz. Debrecen 1939), BALASSA IVÁNÉ (A debreceni cívis földművelésének munkamenete és műszókincse. DDNNyI. 7. sz. Debrecen 1940). 1939-ben, a Magyar Néprnyelv megjelenésének első évében tehát már látható eredményei voltak a gyűjtőmunkának. - A Csűry-tanítványok természetesen az ország más vidékein is végeztek hasonló jellegű gyűjtéseket (listájukat lásd BALASSA: MNy. XXVIII-XXIX, 19). Több munkából szakdolgozat is készült, így pl. É. KISS SÁNDORÉBÓL, amely néhány éve A földművelés munkamenete és műszókincse Hajdúhadházon címmel SEBESTYÉN ÁRPÁD szerkesztésében és Előszavával nyomtatásban is megjelent (Debrecen 1995).

BALASSA IVÁN szerint a cívis szótárról már az 1936-37. tanévben is többször esett szó, sőt a gyűjtés is javában folyt (Csűry 150-2). Ezt támasztja alá a Bölcsészettudományi Kar tanrendje is, amely cím szerint közli az egyes pályatételeket (l. a függelékben). A DCSz. témaköréhez tartozó pályatétellel az 1937-38. tanévben találkozunk először: A debreceni cívisnyelv szókincse (egyes foglalkozási ágak szerint). A pályatétel az 1938-39. és az 1939-40. tanévben konkrétabb megfogalmazást nyert: A debreceni cívisnyelv földművelési műszókincse, munkamenetének leírása. A leszűkített téma kijelölése bizonyára összefügg azzal, hogy Balassa Iván ekkortájt fejezhette be már említett gyűjtőmunkáját. Az 1940-41. tanévben ismét az általánosabb változat lett pályatétellé kitűzve.

Egy évvel később a Néprnyelv-kutató Intézet működéséről írt beszámolójában CSÜRY már részletezőbben szól a cívis szótárról (A debreceni egyetem Magyar Néprnyelv-kutató Intézetének működése 1939 júliusától 1940 decemberéig. MNny. II, 270-6). Az elkészült gyűjtések (N. Bartha Károly, Pető József, Eszik Mihály fentebb említett munkái) mellett örömmel tudósít Balassa Ivánnak a debreceni földművelés munkamenetét és szókincsét feldolgozó munkájáról, valamint Vámosi Nándornak a vargák, Pelsőczy Zoltánnak a szíjgyártók, Debreczeny Gizellának a szabók, Bagdy Lászlónak a szappankészítők, Magoss Sándornak a földművelés és állattartás nyelvére vonatkozó gyűjtéséről. Beszámolójában már nagyobb összefüggésekbe ágyazva szól a magyar nyelvtudományban addig példa nélkül álló vállalkozásról: „Már az eddig gyűjtött szóanyag is igen értékes adatokat szolgáltat a kutató számára, pedig Debrecen ősi cívisnyelvének és műveltségének szótári feldolgozása még e munkálatokkal is csak a kezdetig jutott el. Ez a munka az intézet egyik legnagyobb, egyben legnehezebb feladata. Kétségtelen, hogy Debrecen a Tiszántúl, az Alföld, sőt a Dunántúl és a Kárpátalja magyarságának művelődésére is igen nagy hatással volt. Ez a hatás a művelődés számtalan vonatkozásában megállapítható s természetesen a szókincssel, a műveltséganyaggal

leggyakrabban együttvándorló nyelvi jelenségekben is. E hatás részletjelenségeire, fokára nézve csak feltevéseink lehetnek. Ezeket a feltevéseket fogja majd tudományos vizsgálat tárgyává tenni az a munka, amely Debrecen és Debrecennel bármilyen kapcsolatban álló vidék szótári anyagának összehasonlításával s az ennek kapcsán felvetődő kérdések nyelvtörténeti és művelődéstörténeti vizsgálatával a magyar népryelvutatót egészen új feladatok szolgálatába állítja és a magyar nyelvtudomány, de még sok más rokon tudomány bűvárait is minden bizonnyal sok új ismerettel és szemponttal gazdagítja” (i. m. 271, én ritkítottam). Leginkább a céhes kismesterségeket feldolgozó munkák készültek e sokoldalú hatás feltérképezésének igényével; különösen Vámosi dolgozata (I. BALASSA IVÁN könyvszemléjét is: MNy. IV, 459-61). Ennek a hatásnak a meglétéről tanúskodnak a SzT. megfelelő helyei is, ahol csupán a *debreceni* címszó szócikkében ilyen fogalmakkal találkozunk: ~ *csákó*, ~ *font* ‘debreceni mérleg’, ~ *kalap*, ~ *kása*, ~ *lajbi*, ~ *makrapipa*, ~ *nagypipa*, ~ *szappan*, ~ *talpbocskor*, ~ *vászon* (II, 282). Még bőséggel lehetne a Tárból a példák számát gyarapítani, amelyek Debrecen és Erdély szoros gazdasági, kulturális kapcsolatáról vallanak (BALASSA IVÁN: Adatok Debrecen és Erdély néprajzi kapcsolatához a XVIII-XIX. században. Néprajzi tanulmányok. Debrecen 1982. 371-75; uő: Szabó T. A. 104).

A szótári vállalkozást Csűryék (és később mások is) Debreceni cívis szótár, cívis szótár néven emlegették, melyben Csűry a debreceniséget nem csupán a város közigazgatási határain belüli területre értette, hanem az egykori hatalmas mezőváros környező birtokaira, így a Hortobágyra is vonatkoztatta. Bizonyíték erre az ott végeztetett szókincsgyűjtő munka is (LÜKŐ GÁBOR, A hortobágyi pásztorművészet. Debrecen, 1940. DMNO. 13.). De mit takar ez a városunkban ma is gyakran hallott és használt fogalom *cívis*? A latin eredetű *civitas*, *civilitas*, *civilis*, *civilizáció* szócsaládjához tartozó *cívis* szó a TESz. szerint 1766-ban bukkan fel éppen Debrecenben, közelebbről a debreceni diáknyelvben: „Mind ezekre azt feleli említett Foris András becsületes *civisünk*” (MNy. LX, 222). Jelentése: ‘(debreceni) polgár’. SZABÓ T. ATTILA hatalmas levéltári anyagot feldolgozó Erdélyi Magyar Szótörténeti Tára azonban már 1589-ből, illetve 1595-ből idéz rá adatot (I. k. 1212). A magyar *civis* - mely a kiejtésben a szóeleji hangsúlyos helyzet miatt gyakran *cívis*-nek hangzik (ezt tükrözi mai helyesírása is) - a TESz. szerint „a népies stílusréteg szava”, melynek régies, tréfás nőnemű alakja a *civa*, *cíva* szintén a debreceni diáknyelvben (?) keletkezett, jelentése: ‘debreceni polgárasszony’. Az ÉKsz. kiv. (kiveszőben, elavulóban) megjegyzéssel ezt írja a *cívis*-ről: „Mezővárosnak, kül. Debrecennek őslakos gazdálkodó családból származó módos polgára.” Az Idegen szavak kézisótára (Bp. 1967) pedig ‘polgár; tehetős, jómódú gazda vagy iparos’ jelentéssel közli. Természetesen a fogalom kifejtésével bővebben a történeti munkák foglalkoznak, így például BALOGH ISTVÁN Cívisek társadalma (Debrecen 1947), A cívisek világa (Bp. 1973) című köteteiben olvashatunk róla. Ezek summázata szerint a *cívis* hagyománytartó, sajátos életformával rendelkező réteg, amely éppen konzervativizmusa révén zárt közösséget alkotott. A családok egymás között házasodtak. Bár minden földdel rendelkező cívisnek volt tanyája, legelőrésze, csak cselédek és a fiatal házasok költöztek ki a tanyára, ők maguk bent laktak a városban. Vagyonukat állattartásból és földművelésből szereztek, hasznukat nem fektették be kapitalista jellegű vállalkozásokba, hanem a hagyományos paraszti gazdálkodás keretein belül szaporították. Tágabb értelmezésben *cívis*-nek nevezik az alföldi városok bennszülött lakosságát, függetlenül a rétegződéstől, vagyis a gazdag polgárparasztokon kívül a kereskedőket, iparosokat, szegényparasztokat, cselédeket is. A szót leggyakrabban Debrecen őslakóira használják, de mondják Nagykovács, Kecskemét és Hódmezővásárhely paraszti törzslakosságára is (vö. NéprLex.: cívis, cívisváros). Az SzT. alapján hozzátehetjük, hogy a *cívis* szó az erdélyi (és más magyarországi) nagyobb városok polgárainak a megjelölésére is szolgált. Csűry debreceni vonatkozásban is bizonyára tágabban értelmezte a fogalmat, hiszen a földművelés és állattartás szókincsének összegyűjtésén kívül a kézműipar, a kereskedelem, illetve a szegényparaszti életforma stb. élő és már csupán oklevelekben fellelhető szókészletének összegyűjtésére egyaránt gondolt.

A Csűry-iskola szótárterveihez, közelebbről a cívis szótárhoz kapcsolódóan néhány szót ejtenünk kell a szakirodalomban t á r g y k ö r - m o n o g r á f i á n a k nevezett szókincs-gyűjtésről is. IMRE SAMU szerint tulajdonképpen nem is nyelvészeti munkák ezek, hanem

tárgyi, néprajzi leírások, melyeknek szerzői nagy gondot fordítottak az egyes foglalkozási ágak vagy egyéb témakörök munkamenetének leírásán kívül a szókincsnek példamondatokban is bővelkedő összegyűjtésére, regisztrálására (Wörter und Sachen). E dolgozatok értékét csak növeli, hogy bőséges szóanyaguk bizonyos témakörökben (pl. földművelés, kismesterségek, táplálkozás stb.) elősegítheti a jövevényszó-kutatást, illetve a szóföldrajzi vizsgálatokat is. Módszerük nem teljesen azonos. Nagy részük szinkrón jellegű gyűjtés és feldolgozás, néhány munka azonban történeti adatokat is tartalmaz. A cívis szótárhoz köthető dolgozatok közül az előbbi típushoz tartozik Balassa Iván munkája a debreceni földművelésről, az utóbbihoz sorolható többek között Pető Józsefnek a tímármesterségről, illetve VAMOSI NÁNDORNAK a csizmadiákról írt dolgozata (A debreceni csizmadiák céh- és műszavai. DDNNyI. 18. sz. Debrecen 1942). IMRE SAMU szerint az első típus főként Csűry tudományos koncepcióját tükrözi, míg az utóbbiban már a Csűry katedráját elfoglaló Bárczinak az elképzelései is érvényesültek (MMNyjR. 23; uő: Tanulmányok. Szerk.: KISS JENŐ - SZÜTS LÁSZLÓ. 303; lásd még DEME, NyatIFunk. 287). Csűry korábban idézett gondolataira utalva úgy vélem, ez utóbbi típusnál sem kell a nyelvtörténész Bárczi meghatározó szerepét keresnünk, hiszen a cívis szótárt Csűry is a szinkrón anyagon kívül igen bőséges (egészen a középkorig visszanyúló) történeti adatolással képzelte el: „A gyűjtők nemcsak az élő cíviszavakat jegyzik fel, hanem felkutatják a levéltárakban a régi okiratokat, a céhek iratait, jegyzőkönyveit is. Belőlük egy egész sereg kihalt debreceni szót és fogalmat ásnak ki és jegyeznek fel a nagyszótár számára. A debreceni cívis szótár nemcsak a ma élő szavakat fogja tartalmazni, hanem a régi iratokból megőrzött műveltségszavakat és fogalmakat is felöleli” (idézi BALASSA, Csűry 153. L. a Tanrendben a cívis szótárral kapcsolatos pályatételeket is!). Ez természetesen nem zárja ki Bárczinak ezen a téren esetleg megnyilvánuló hatását sem.

A tárgykör-monográfia műfaja Csűry halála után Debrecenben viasszaszorult, de a kolozsvári egyetemen főként Szabó T. Attilának és munkatársainak az érdekéeként még évtizedek múlva is találkozhatunk vele. De a műfaj határainkon belül is tovább él, természetesen miként a kolozsváriaknál új szempontokkal gazdagítva, illetve több irányban fejlesztve, hogy jobban megfeleljen az iránta támasztott nagyobb követelményeknek. (L. főként a HAJDÚ MIHÁLY által szerkesztett Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok egyes számait!) Tanszékünkön azonban nagyon sokáig ilyen jellegű szakdolgozat vagy tanulmány csupán elvétve született (BALASSA: Csűry 170-71; uő: MNy. XXVIII-XXIX, 15-26) A nyomtatásban is megjelent munkák közül legjelentősebb - igaz, nem debreceni vonatkozású - SEBESTYÉN ÁRPÁDNAK A népi kendermunka Gacsályban című dolgozata (MNy. V, 102-25). A tárgykör-monográfiák számát gyarapítják újabban a cívis szótári munkálatokhoz elkészített szakdolgozatok, záródolgozatok, így ma már joggal beszélhetünk ennek a hasznos nyelvészeti-néprajzi műfajnak a debreceni „újászületéséről” is (IMRE: Tanulmányok. Szerk.: KISS JENŐ - SZÜTS LÁSZLÓ. 303).

BALASSA IVÁN a cívis szótár korai munkálatait értékelve azt írja: „Ma azonban visszatekintve a vállalkozásra, úgy látom, hogy e nagy munka elvi kérdései, különösen történeti anyaggal tervezett kiszélesítése, nem nyugodott eléggé kidolgozott alapon, idő pedig - Csűry korai halála miatt - nem volt arra, hogy a kérdések tisztázódjanak” (Csűry 158-9). De az útkeresés tapasztalható a Csűry Bálint irányításával készült és általa megjelentetett gyűjtéseknek, így Pető József és Balassa Iván már említett munkáinak a szerkezetében is. Pető dolgozata „széles körű és alapos levéltári és helyszíni kutatás eredménye, sok munkamódszert elsőnek írt le, és szakszókincsét megbízhatóan rögzítette” - írja róla BALASSA (i. m. 162). Mivel bizonyos mértékig mintaként is szolgált, érdemes közelebbről is megismerkednünk vele. A dolgozat négy jól elkülönülő részre tagolódik. Az elsőben a tímárcéhhel kapcsolatos ismeretek kaptak helyet, így a céh kialakulása, szervezete, előjárók, létszám, a céhbe való belépés előzményei: inasok, legények, a vándorlás, a remekelés, a mesterek élete: jogaik, köteleességeik, a kontárkodás. A bőr értékesítése, ügyvitel, bíraskodás, szokások. A mai szervezet. A második egység az egyes munkafolyamatok részletező leírását foglalja magában. A harmadik rész a legfontosabb, ez az összegyűjtött szóanyag szótári feldolgozását tartalmazza. A szótárban más egy nyelvű szótárakhoz hasonlóan önálló és utaló szócikket egyaránt találunk. A félkövérrel szedett címszó után a népnyelvi alak, majd zárójelben a legfontosabb nyelvtani alakok szere-

pelnek, főnévnél a tárgyrag és az egyes szám 3. személyű birtokos személyrag, illetve esetenként a többes számú alak. Az igéknél a tárgyas vagy tárgyatlan jelleg feltüntetése után következik az egyes szám első és második személyű alak. Ezek egyes igéknél az alanyi (*ásztat, -ok, -cc; befog, -ok, -ksz; fest, -ek, -esz; forgat, -ok, -acc; hánt, -ok, -assz* stb.), másoknál a tárgyas ragozású alakok (*húz, -om, -od; gór, -om, -od; járat, -om, -od* stb.), annak megfelelően, hogyan használták a szót a tímárok az adott munkafolyamattal kapcsolatban. Több igénél hiányoznak a grammatikai formák (*nyērgēl, pácōl, riktōl, stuccōl* stb.). A szócikk többi részében a szó jelentését (jelentéseit) találjuk, gyakran példamondatokkal. Az utaló szócikkek a kiejtésen kívül a szó grammatikai alakjait és az utalást tartalmazzák. A dolgozat negyedik része a nyelvészeti tanulságokat foglalja össze röviden, vázlatosan. Néhány találó megállapítást olvashatunk itt a szókincs eredet szerinti rétegződésére, a hanghelyettesítésre, a debreceni nyelvjárásra vonatkozóan. Munkájának elkészítéséhez Balassa Iván is sok mindent hasznosított Pető módszertani eredményeiből (i. m. 162). Ezért is feltűnő, hogy szótárának grammatikai felszereltsége eltér az előbbi dolgozatétól. A főneveknél nincsen különbség, ő is a tárgyragot és az egyes szám 3. személyű birtokos személyragot adja meg, illetve esetenként a többes számot (*dílek, egerek* stb.). De az igék grammatikai alakjai jelentős különbséget mutatnak, BALASSA az érdekesebb alakok bemutatására nagyobb figyelmet fordít. Például az *ad* szócikkének első része nála a következő képet mutatja: **ad** *ád (adok, acc vagy adol, attok, agyík), az akaszté (-ok, -ol, akasszik, akaszhacc), az alávágé (-ok, -ol, aláváksz, alávágna, alávágjik, alávágott), behinté (-ek, -essz vagy -el, -tene, hincse)* stb. Dolgozatából teljesen elmaradt a nyelvtani fejezet. Csűry magántanárának, N. BARTHA KÁROLYnak a munkájában még több eltérést tapasztalunk. A címszavak általában nyelvjárási formában szerepelnek (*agyonőtés, āj, bõrdázik, búresõlik, éten-itán tartya, gyapjumíveség* stb., de: *elhordja a víz, gyapjú* stb.), ugyanakkor grammatikai alakok egyáltalán nincsenek benne. Ez a következetlenség némiképp magyarázható azzal, hogy Csűry alighanem a szerkesztés fázisában akart dönteni a szótár grammatikai felszereltségének jellegéről.

Az előbbiekhöz kapcsolódva szólni kell az adatok nyelvjárási lejegyzésének és közlésének kérdéséről, hiszen ez már a szótár anyaggyűjtésének hőskorában is gondot jelentett (volna). A témával BÁRCZI GÉZA is foglalkozik A városi népnyelv kérdéséhez (MNy. III, 70-85) című tanulmányában, ahol nagyobb összefüggésekbe ágyazva Debrecen nyelvéről is szól, amely más városi nyelvekhez hasonlóan távolról sem nevezhető egységesnek, homogénnek. A (nagy)városok nyelvében a nemzedékek és nemek nyelvhasználati különbségéhez, a városi társadalom bonyolultabb összetételéből (felekezeti, vagyoni, műveltségbeli stb. különbségek), a gyorsabb társadalmi mozgásból (elszegényedés, meggazdagodás), a (regionális) köznyelvi hatásból származó eltérésekkel is számolni kell. A kutató gondjait csak súlyosbítja, hogy „A különböző nyelvrétegek azonban sokkal kevésbé választhatók el egymástól, mint a falu nyelvében” (i. m. 70). Debrecen vonatkozásában a beköltözésből fakadó különbségek is érdekesek lehetnek: „Hogy ezek a debreceni nyelv szempontjából jelentenek-e valamit, azt csak gondos vizsgálat deríthetné föl. Bár Debrecen nyelvére vonatkozólag a részlettanulmányok nem hiányoznak, és a készülő cívis-szótár szóadatai is állandóan szaporodnak, ebből a szempontból megfelelő vizsgálat még nem történt. Hogy azonban itt is alkalmasint vannak különbségek, azt az utcán, villamoson hallott eltérő kiejtések valószínűvé teszik” (i. m. 81). Erre való utalás BALASSA dolgozatával (A debreceni cívis földművelésének munkamenete és műszókincse) kapcsolatban is történt (uo.). A cívis szótár anyaggyűjtésének első fázisában az említett problémák számbavételére szintén nem került sor.

Csűry bizonyára nemcsak az elvégzendő munka mennyisége miatt tekintette a cívis nyelv szókincsének szótári feldolgozását a Népnyelvkutató Intézet legnagyobb és legnehezebb vállalkozásának (MNy. II, 271), hanem a fentebb már tárgyalt problémák bonyolultsága, összetettsége miatt is. Még a Szamosháti szótár anyagának összegyűjtése és megszerkesztése során szerzett szótárírói, szótárszerkesztői gyakorlatnak és elméleti tudásnak a birtokában is (amely őt kora egyik legjelesebb lexikográfusává tette) úgy érezte, hogy ezzel a szótártervvel intézete egy addig példa nélküli vállalkozásba kezdett. (Csűry a cívis szótárt nemcsak az ismert okokból akarta jól elkészíteni, benne feltehetőleg mintát is akart a kezébe adni más városi

szótárak készítőinek.) A problémák már a szótár tematikájának (végső soron műfajának) elvszerű körülhatárolásával kezdődtek. Mit tartalmazzon a magyar nyelvterületen elsőként tervbe vett városi szótár, amelynek helyszíne - miként ő is megfogalmazta - gazdasági és művelődési központja egy fél ország résznek, hatása pedig Erdélyben, sőt a Dunántúlon is tetten érhető, ugyanakkor konzervatív cívis jellege még századunk első felében is megőrizte a céhes ipar sok jellemző jegyét, illetve a hajdani falusias életformát? Ennek a bonyolultságnak a felkutatandó témakörökben is tükröződnie kellett volna. Mindezzel bizonyára Csűry is tisztában volt. A cívis kismesterségekkel nem volt különösebb gond: A céhes okiratok a levéltárban, illetve a Déri Múzeumban hozzáférhetőek voltak, az élő nyelvi gyűjtések tematikájának körülhatárolása sem okozhatott komolyabb nehézséget (BALASSA, Csűry 156). Nem véletlen, hogy az elkészült munkák jelentős része ilyen témát dolgozott fel. (L. a korábban említett gyűjtéseket!)

Az előbbiekhöz kapcsolódva talán nem érdektelen kissé hosszabban időzni BAKÓ ELEMÉR gondolatainál, melyeket a Csűry Bálint egy meg nem valósult terve: a „Magyar református énekeskönyvek történeti szótára” (1941) című tanulmányában fogalmaz meg (MNy. XXXIV, 171-82). A szerző szerint mestere hamar rájött, hogy akarva-akaratlan egysíkúvá tette a gyűjtőmunkát. Ezeknek a témái ugyanis szinte kizárólag materiális jellegűek voltak: mesterség-szavak, ipari, mezőgazdasági munkamenetek, azaz mindenütt csak az anyag, az anyaggal való foglalkozás nyelvi kifejezései. Pedig a debreceni cíviseket más is foglalkoztatta, nem csupán a testi munka töltötte ki az életüket. Ezért Csűry a DCSz. számára kereste a kálvinista ember hitének, gondolatvilágának a nyelvi forrását is. De ezt nem a Bibliában látta, hiszen mikor és milyen körülmények között sajátította volna el a debreceni polgár a Biblia gazdag nyelvkincsét olyan mértékig, hogy az átment volna a köztudatba. Bakó azt tartotta, hogy ez a nyelvi anyag csak a református énekeskönyvek szókincse lehet. A zsoltároké, melyeket, miként egykor Bocskai hajdúi, az iparosmesterek is családtagjaikkal, legényeikkel gyakran közösen énekeltek. Csűry egyetértett ezzel, és Bakó szerint tervet is kezdett kovácsolni, mely szerint a különböző református énekeskönyv-kiadásoknak minden adatát ki kell cédulázni a forrás pontos megjelölésével. Ezek alapján a debreceni anyagot majd át lehet tenni a DCSz.-ba. A teljes gyűjtést tartalmazó szótárt önálló műként is meg akarta jelentetni Magyar református énekeskönyvek történeti szótára címmel. Ez nagyon fontos mű lesz - vallotta Csűry, mert benne kifejeződik a magyar reformátusság egyházi életének, hitéletének művelődési egysége is. Csűry ebben az ügyben beszélt Révész Imre püspökkel is. Váratlan halála azonban megakadályozta abban, hogy e kérdésben letisztuljon a véleménye, illetve konkrétabb formában is megfogalmazódjék az elképzelése. A cikk beszámol arról is, hogy immár egy fél évszázaddal később a szerző milyen lépéseket tett Csűry legutolsó szótártervének megvalósulásáért (i. m. 181-2).

Bár e szótárterv bírálatát nem tekintem feladatommak, számunkra rögtön nyilvánvalónak tűnhet, hogy a cívis szellemiség teljességét e terv megvalósulása és a szótár anyagának beépítése a DCSz.-ba sem „fedte volna le” maradéktalanul. Az egyházi énekek, zsoltárok nyelvi fordulatai archaikus, kötött jellegük miatt kevésbé válhattak a (debreceni) cívisek vagy más társadalmi rétegek nyelvhasználatának mindennapos elemeivé, ráadásul a református egyházi énekek szókészletének csak kis része köthető Debrecenhez. Másrészt a szellemi életnek még egész sor területe van: babonák, hiedelmek, mesék, mondókák, egyéb kötött vagy kötetlen szövegek stb., ezek szókincsének feltétlenül helye van egy ilyen szótárban. Annak bizonyítékául, hogy Csűry sem értelmezte szűken a debreceni cívis szellemiséget, népi műveltséget, elég, ha arra gondolunk, hogy a gyűjtőmunka már az ő idejében is kiterjedt pl. a játékok (l. Kovács László gyűjtéseit a debreceni-nyulási gyermekjátékok körében) és más fogalomcsoportok nyelvi anyagának összegyűjtésére is (BAKÓ: MNy. IV, 470-71). VÉGH JÓZSEFnek adott tanácsa azoknak is szólt, akik a cívis szótár munkálataiba kapcsolódtak be: „Szövegeket gyűjtsön, meséket!” (Sárréti népmesék és népi elbeszélések. 14). Ezt joggal értelmezhetjük úgy is, hogy a szótár „munkatársai” se pusztán a népi kismesterségek kifejezéseit gyűjtsék, hanem a cívis ember életének egyéb területeiről is jegyezzenek fel szöveget (BALASSA: Csűry Bálint. SEBESTYÉN, Hagyomány 37-8). De a legfőbb érvet két jelentős műve, a Szamosháti szótár és A népnyelvi bűvárlat módszere szolgáltatja. Az előbbinek az Előszavában Csűry ezt írja:

„Szótáramban kísérletet teszek arra, hogy egy magyar falu népének k é p z e t - é s s z ó k i n c s é r ő l rendszeresen fölvev, hiteles gyűjteményt állítsak össze” (i. m. 4, én ritkítottam). Valóban a SzamSz. a népi élet materiális vonatkozásainak szókincsén kívül a szellemi néprajz fogalma alá tartozó témakörök kifejezéseit is bőséggel tartalmazza. Míg az utóbbiban részletekbe menően foglalkozik a nyelvjárási anyaggyűjtés különböző formáival, lehetőségeivel (szó- és szöveggyűjtés stb.) A szerző itt is megmutatkozó alapos elméleti ismereteire, gazdag gyakorlati tapasztalataira bizonyára a cívis szótár anyaggyűjtése (terepmunkája) során is lehetett (volna) támaszkodni.

Mindannyiunk előtt ismeretes, hogy a néhány év alatt felerősödött és már bizonyos eredményeket felmutató vállalkozás mégsem valósult meg. (Bálint Sándor azonban Csűry módszerét is hasznosítva alkotta meg az első városi szótárt, a Szegedi szótárt. Munkájához a Szamosháti szótárt is gyakran forgatta. Vö. SzegSz. Bevezetés 21; BALASSA, Csűry 166.) A Debreceni cívis szótár „kudarcának” okai között első helyen Csűry Bálint korai halálát említhetjük. Ehhez járult még tanítványainak szétszóródása a háború, illetve az 1945 utáni helyzet következményeként. De a tanszéki kutatómunka is más arculatot nyert, a tanszék későbbi vezetői ugyanis máshová tették a kutatás súlypontját. Igaz, a cívis szótár ügye a későbbiekben is szóba került, különösen tudományos emléküléseken, ahol Csűry egykori tanítványai előadásaikban hozzászólásaikban vagy magánbeszélgetések alkalmával többször felemlítették ezt a torzóban maradt értékes szótártervet (pl. IMRE SAMU a Csűry-centenáriumon: MNY. LXXXIII, 140), sőt BALASSA IVÁN egy rádióelőadásban is foglalkozott vele (Kossuth rádió. 1994. február 5. L. MNYj. XXXII, 37-8). Sokáig úgy tűnt, hogy a DCSz. ügye végleg lekerült a napirendről. De az utóbbi években mintha ebben is kedvező fordulat következne be. Bakó Elemér, Csűry egykori tanítványa, majd munkatársa 1993 októberében hazalátogatva felvette a kapcsolatot az egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének professzorával, Sebestyén Árpáddal, és szóba hozta a cívis szótár ügyét. Többszöri beszélgetésük eredményeként, melybe később a tanszék akkori vezetője, Jakab László is bekapcsolódott, lassan körvonalazódott egy ilyen célú alapítvány létesítésének a gondolata. Majd létrehozták az alapítvány kuratóriumát is, melynek tagjai között Csűry egykori tanítványai (az alapítványtevő Bakó Elemér, Végh József, Balassa Iván, Kovács István), a tanszék oktatói (Sebestyén Árpád, Jakab László, illetve később Kovács István helyett Hoffmann István, Végh József halála után Kálnási Árpád) és a néprajzos Ujváry Zoltán egyaránt megtalálhatók. Hosszas előkészítő munka után az alapítványt 1994. szeptember 28-án hivatalosan is bejegyezték a Hajdú-Bihar Megyei Bíróságon (vö. BAKÓ: MNYj. XXXIV, 171-2). Célját azonban - miként az alábbiakból is kitetszik - nagyon helyesen már szélesebb alapokon, a Csűry-iskola kutatási terveinek, elsősorban a tájszótári programnak a szem előtt tartásával fogalmazták meg. A következőkben idézek a kuratórium elnökének, Sebestyén Árpádnak az aláírásával 1995. október 31. keltezéssel közzétett pályázati felhívásból, amely minderről a leghitelesebben tudósít: „Dr. Bakó Elemér, az Amerikai Egyesült Államok Kongresszusi Könyvtárának nyugalmazott munkatársa a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen «Bakó Magyar Népnyelvi Szótár Alapítvány» névvel alapítványt hozott létre. Az alapítvány azt a célt szolgálja, hogy a néhai Csűry Bálint akadémikus, debreceni egyetemi tanár által 1938-ban létesített Debreceni Egyetemi Magyar Népnyelvkutató Intézet (melynek első tanársegéde az alapító volt) egykori, félbemaradt programját folytassa, és kutatási elveit fenntartsa. Legfontosabb célja Csűry «Szamosháti szótárához» hasonló, úgynevezett «teljességre törekvő» szótárak anyagának felgyűjtése és kiadásra való előkészítése a Magyarországon és a határainkon kívül élő magyar nép köréből. Nem zárja ki azonban a Csűry Bálint életművével kapcsolatos más tudományos kutatóprogramok támogatását sem, beleértve a «Csűry-iskola» néven ismert tudományos irányzat képviselőinek az életművét is. Jelenleg folyamatban van a debreceni «Cívis szótár» körébe vágó, eddig elkészült, nyomtatott és kéziratos források számbavétele és feldolgozása. Az alapítvány kuratóriuma pályázatot hirdet az ebbe a témakörbe vágó, eddig nem publikált, eredeti, helyszíni gyűjtésre és feldolgozásra, a debreceni népiélet és kismesterségek munkamenetének és műszókincsének összeállítására.” Majd a továbbiakban a pályázatokkal kapcsolatos tartalmi és formai követelmények megfogalmazására került sor (MNYj. XXXIII, 226). Mindezekhez hozzátehetjük még, hogy az

alapítvány nyitott, így csatlakozhatnak hozzá magánszemélyek és intézmények egyaránt (BALASSA: MNyj. XXXII, 37-8).

A fentebb említett tényezők tulajdonképpen már napjainkhoz, a cívis szótár történetének második szakaszához tartoznak. Az alapítványnak köszönhetően tanszékünkön egyre erősödik annak a gondolata, hogy meg kellene próbálkoznunk a több mint fél évszázada félbeszakadt munka folytatásával. A gondolatot, amely bűvópatakként hol a felszínen, hol inkább a mélyben amúgy is „kísértett” bennünket, most a tettek kezdik felváltani. Az új tantervi követelményrendszerben egyre szaporodnak azok a záró- és szakdolgozatok, amelyek a cívis szótárhoz tartozó fogalomkörök valamelyikét dolgozzák fel a korábbi minták szerint, de az új elképzeléseknek is megfelelően. Az első évek tapasztalatai alapján reménységgel mondhatjuk, hogy Csűry Bálint tanítványainak kései utódaiban is „megvan a kérdés fontossága iránti megértés, megvan a lelkesedés és munkakedv”. De tegyük hozzá CSÜRY aggodó figyelmeztetését is: „Bár ne hűtené le ezt a lelkesedést a mindent lehervasztó közöny!” (MNny. I, 6)

Időrendi táblázat

(A táblázatban főként a kari tanács korabeli jegyzőkönyveiből, illetve más forrásokból származó adatok találhatók a kötetben szereplő témakörökkel, személyekkel kapcsolatban. Itt utalok néhány, a témánk szempontjából fontosabb Csúry-munkának a megjelenésére is.)

1930 (közelebbi időpont nélkül): „A Magyar Nyelvatlasz Társaság előkészítésére szövetkezett alapítók értekezlete”. Jelen vannak: Huss Richárd elnök, Hankiss János jegyző, Pápay József, Milleker Rezső. Távollétét kimentette: Erdélyi Lajos.

1930 (közelebbi időpont nélkül). Huss Richárd vezetésével megalakul az egyetemen a Magyar Nyelvatlasz Szerkesztő Bizottsága. Tagjai: Hankiss János, Milleker Rezső, Pápay József, Erdélyi Lajos.

1930. október 7. IV. rendkívüli ülés: Pápay József ismerteti az újabb nyelvjáráskutatás metodikáját. Huss Richárd jelenti a nyelvatlasztársaság megalakulását, kéri a Fonetikai Intézet kiépítését. A kar Huss Richárdot megbízza a költségvetés összeállításával.

1930. október 17. V. rendkívüli ülés: Huss Richárd jelenti, hogy összeállította a Fonetikai Intézet alapfelszereléséhez szükséges költségvetést. A kar továbbterjeszti a vallás- és közoktatási miniszterhez (VKM).

1930. november 14. VI. rendes ülés: Papp István hatvani reáliskolai tanár folyamodványa a VKM-hez, hogy helyezze őt Debrecenbe, és ossza be fizetéstelen tanársegédnek a Nyelvatlasz Intézethez.

1930. december 12. VII. rendes ülés: Korniss Gyula államtitkár értesíti a prodékánt, hogy Papp István áthelyezése érdekében egyelőre semmit nem tehet.

1931. január 22. IX. rendes ülés: A tanács (egyetemi tanács) megküldi a karnak a Papp István áthelyezése és a normálstátus ügyében kelt felterjesztésének nem továbbításáról kelt tanácsi határozatot.

1931. február 8. A Magyar Nyelvatlasz Szerkesztő Bizottságának II. rendes ülése: Huss Richárd elnök jelenti, hogy „a mintamondatok és a felhívás ezer példányban kinyomattak és így a munka megkezdődhetik”.

1931. február 27. X. rendes ülés: Az elnök (dékán) közli, hogy a Fonetikai Intézet felszerelése ügyében külön segítyt nem engedélyezhet. Majd ismerteti a tanács (egyetemi tanács) Papp Istvánnal kapcsolatos fentebbi határozatát. A kar nem ért egyet a rektor, ill. a tanács álláspontjával, ezért felkéri Szabó Dezsőt, hogy a következő havi ülésen véleményét terjessze elő.

1931. március 27. XI. rendes ülés: Papp István hatvani reáliskolai tanárnak a debreceni állami reáliskolához való áthelyezése üresedés hiányában nem teljesíthető

1931. április 30. XII. rendes ülés: Huss Richárd bemutatja a VKM-hez írt kérvényét, amelyben a magyar nyelvatlaszban előforduló mintamondatok szétküldésének postaköltségére segítyt kér.

1931. június 10. XIV. rendkívüli ülés: Az elnök bejelenti, hogy június 9-én este 7 órakor elhunyt Pápay József a magyar nyelvtudományi és összehasonlító finnugor és ural-altáji nyelvészeti tanszék professzora. Helyettesítésére Pap Károlyt kéri fel. Pap csak a nyelvtörténeti előadásokat vállalja (heti 3 óra), a finnugor előadásokra (heti 2 óra) Zsigmond Ferenc címzetes nyilvános rendkívüli tanárt ajánlja.

1931. június 12. XV. rendkívüli ülés: Az elnök ismerteti Huss Richárd, Mitrovics Gyula, Pap Károly és Kiss István professzorok beadványát, melyben a Pápay József váratlan halálával megüresedett tanszék betöltésének tárgyában írtak. A kar a magyar nyelvtudományi és összehasonlító finnugor és ural-altaji nyelvészeti tanszék betöltésének előkészítésére bizottságot küld ki. Tagjai: Pap Károly, Darkó Jenő, Huss Richárd, Hankiss János.

1931. október 2. III. rendes ülés: Az elnök bemutatja a VKM leiratát, amelyben azt közli, hogy a Nyelvatlasz Intézet postaköltségei a költségvetésben előirányzott beszerzési költségek fedezetét terhelik, s külön fedezetet nem áll módjában engedélyezni.

1931. október 28. IV. rendes ülés: Az elnök bemutatja azt az átiratot, amelyben a tanács közli, hogy a karnak Papp István állami reáliskolai tanárnak a Nyelvatlasz Intézethez történő áthelyezése és normálstátusa ügyében írt felterjesztését a VKM-hez továbbította.

1931. december 2. VI. rendes ülés: Az elnök jelenti, hogy a megüresedett magyar nyelvtudományi és finnugor összehasonlító nyelvészeti tanszéket előreláthatólag a jövő félévben sem tölthetik be. Zsigmond Ferenc beadványban közli, hogy betegsége miatt a finnugor órákat a következő félévben nem vállalhatja.

1932. május 27. XIII. rendes ülés: Huss Richárd egy indítványt terjeszt elő, melyben közli, hogy a vezetése alatt álló Nyelvatlasz Intézet évek óta segítő munkaerő nélkül dolgozik. Ennek ellenére már elkészítette az erdélyi és luxemburgi nyelvatlaszokat (így!), és megindult a magyar nyelvatlasz anyagának összegyűjtése is. Pápay József halálával a nyelvatlasz bizottság egyik irányítóját veszítette el. Huss az anyag nyilvántartására és rendezésére legalább egy díjtalan gyakornokot kér. A kar Tóth Kálmán II. éves hallgatót a Magyar Nyelvatlasz Intézetben az 1932-33. tanévre díjtalan gyakornoknak megválasztja. Ennek megerősítését kéri a VKM-től.

1932. november 5. IV. rendes ülés: Csűry Bálint először vesz részt a kari tanács ülésén. Huss Richárd kéri a kart, hogy támogassa Papp Istvánnak a VKM-hez írt kérvényét, melyben a Fonetikai és Nyelvatlasz Intézethez való beosztását kéri. A Magyar Nyelvatlasz Intézetben az anyag összegyűjtése már megindult, ennek irányítására és feldolgozására egy munkaerő feltétlenül szükséges. Huss Csűry Bálint is támogatja, mert szerinte is fontos tudományos érdek fűződik a magyar nyelvatlasz elkészítéséhez és a magyar tájszólások fonetikai feldolgozásához.

1933. április 27. XIV. rendes ülés: Bizottsági javaslat Csűry Bálintnak nyilvános rendes tanárrá történő kinevezésére. A bizottság tagjai: Pap Károly dékán, Darkó Jenő, Huss Richárd, Hankiss János.

1933. május 27: Huss Richárd kéri, hogy Papp Istvánt ossza be a kar a Fonetikai és Nyelvatlasz Intézethez tanársegédnek.

1933. október 27. III. rendes ülés: Csűry Bálintnak nyilvános rendes tanárrá való kinevezésének előterjesztése. Az előterjesztés megfogalmazója, Pap Károly kiemeli, hogy Csűry a kar „egyik legbuzgóbb és legeredményesebben tanító tanára, aki voltaképp két tanszéket, a magyar és finnugor összehasonlító nyelvészet tanszékét látja el egymaga. Néha rendes óraszámain felül 10-11 órás kollégiumokat is hirdet, és vezeti szemináriumában a hallgatók sokirányú munkásságát”.

1934. március 22. XI. rendes ülés: Huss Richárd jelenti, hogy a berendezés stb. hiánya miatt a Debrecenben (!) tervezett II. Nemzetközi Fonetikai Kongresszust most már nem Debrecenben, hanem Londonban fogják megtartani, ami pedig a magyar tudományos életre nyereséget semmiképpen nem jelent.

1935. A Szamosháti szótár első kötetének megjelenése.

1935. január 18. VIII. rendkívüli ülés: Csűry Bálint a Kar több tagjának megbízásából indítványt terjeszt elő Kannisto Artur helsinki (!) egyetemi tanárnak a bölcsészettudományok honoris causa doktorrá avatásának tárgyában.

1935. június 13: Végh József magyar nyelvészet főtárgyból, finnugor nyelvészet és germán nyelvészet melléktárgyakból summa cum laude eredménnyel doktori vizsgát tett. Értekezésének címe: Adalékok a rokonértelmű szavak keletkezéséhez.

1935. szeptember 6. I. rendkívüli ülés: Csűry Bálint és Soó Rezső nyilvános rendes tanárrá való kinevezése. Az elnök jelenti, hogy elődje a kinevezési okmányokat a nyár folyamán már kézbesítette a nevezetteknek. Kannisto Artur honoris causa doktorrá avatását szeptember 24-ére tűzte ki.

1935. október 2. III. rendes ülés: Végh Józsefnek sub auspiciis gubernatoris doktorrá avatásának kérdése (előadója: Csűry Bálint).

1935. október 30. V. rendes ülés: Végh József díjtalan gyakornokot Csűry javaslatára tiszteletbeli (!) tanársegédnek terjesztik fel. Bakó Elemér III. éves hallgatót díjtalan gyakornoknak a Magyar Nyelvészeti Szemináriumhoz az 1935-36. tanév hátralevő idejére (1936. augusztus 31-ig) megválasztják.

1936. A Szamosháti szótár második kötetének megjelenése.

1936. A népnyelvi bűvárlat módszere című tanulmány megjelenése.

1937. március 18. VIII. rendes ülés: Csűry Bálint kérvényében a VKM-től Magyar Népnyelvkutató Intézet felállítását kéri rendes évi dotációval: a) vizsgálati eszközökre és felszerelésre, b) rendszeres kutatói kiszállások költségeire, c) kutatói munkálatok évenkénti közzétételére, d) egy külföldi kutatói ösztöndíjra. Ezenkívül kéri Végh József középiskolai tanár beosztását ÁDOB-os (Állástalan Diplomások Országos Bizottsága) ösztöndíjasként. Csűry a kartól a jövő évben felállítandó intézet számára 2 helyiséget kér.

1937. május 3. IX. rendes ülés: Csűry támogatja Bakó Elemérnek, a Magyar Nyelvészeti Szeminárium gyakornokának útisegély kérvényét a következő nyáron teendő lipcsei tanulmányútjához. - Csűry bírálata dr. nagyborosnyói Bartha Károly egyetemi magántanár habilitációja ügyében. (A másik bíráló Milleker Rezső volt.)

1937. május 28. X. rendes ülés: Huss Richárd kéri a kart, hasson a VKM-re, hogy megkaphassa az anyagi támogatást, hogy intézetei (Nyelvatlasz Intézet, Fonetikai Intézet) végre „működésbe léphessenek”. - Csűry Bálint és Huss Richárd előterjesztik bírálatukat Papp István magántanári habilitációja tárgyában. Huss javasolja, hogy a jelöltet mentesítsék a magántanári kollokvium alól. A kar 7 igen, 5 nem szavazattal elfogadja. - A dékán elrendeli a titkos szavazást az 1937-38. tanév dékánjának megválasztására: Csűry Bálint 14 szavazatból 12-t kap.

1937. június 15. Papp István magántanári próbaelőadása „A népnyelv ügye Finnországban” címmel.

1937. szeptember 30. II. rendes ülés: Csűry Bálint felterjesztésében a VKM-től a Magyar Nyelvészeti Szeminárium bebútozására 3520P támogatást, a Magyar Népnyelvkutató Intézet felállítására 2000P-t és a további évekre működéséhez évi 1000 P átalányt kér. A kar mindkét beadványt pártolólág terjeszti tovább. Csűry az egyetemi tanácstól a Magyar Népnyelvkutató Intézet számára megfelelő állandó helyiség kijelölését kéri. Huss Richárd előterjesztése alapján a kar a Fonetikai és Nyelvatlasz Intézethez Sipos Ilona III. éves hallgatót az 1937-38. tanévre díjtalan gyakornoknak megválasztja.

1937. október 18. III. rendes ülés: Csűry Bálint kéri, hogy a földszinten lévő 48. és 53. számú WC helyiségeket, amelyek még nincsenek felszerelve, engedje át a kar a Magyar Népnyelvkutató Intézet céljaira. A kar hozzájárul. (Később azonban az intézet az alagsorban kapott két helyiséget.)

1938. március 4. X. rendes ülés: Csűry kéri a kart, hogy Bakó Elemér végzett bölcsész-hallgatót, a Magyar Nyelvészeti Szeminárium díjtalan gyakornokát mentse fel, egyben őt és dr. Bartha Katalint a Magyar Népnyelvkutató Intézethez nevezze ki. A kar Ruszkay Endre IV.

éves hallgatót Bakó Elemér helyére a Magyar Nyelvészeti Szemináriumhoz díjtalan gyakor-
noknak az 1937-38. tanév hátralévő idejére megválasztja.

1938. június 25. XVII. rendkívüli ülés: Csűry javaslatára a kar dr. Bakó Elemért, a Magyar
Néprnyelvkutató Intézet díjtalan gyakoronokát ugyanezen intézethez fizetéstelen tanársegédnek s
helyébe díjtalan gyakoronoknak Balassa Iván II. éves bölcsészhallgatót az 1938-39. tanévre
megválasztja.

1938. október 13. II. rendes ülés: Csűry támogatja Kodály Zoltán törekvését, amelyet A
magyar kiejtés romlásáról című előadásában fogalmazott meg. Csűry javasolja, hogy kap-
csolják be a közoktatásba a hibátlan és szép magyar beszédre nevelést, és lépjenek fel az
idegenszerűség ellen.

1939. március 14. VIII. rendes ülés: Napirend előtt Darkó Jenő dékán üdvözlí Csűry Bálíntot,
abból az alkalomból, hogy az Észí Tudományos Akadémia tagjai sorába választotta.

1939. április 18. IX. rendes ülés: Csűry előterjesztése Szabó T. Attila magántanári
képesítésének tárgyában. A jelölt A helynévgyűjtés módszere című tárgyból kíván képesítést
szerezni.

1941. február 12. VIII. rendkívüli ülés: Tankó Béla dékán jelenti, hogy Csűry Bálínt betegsége
az orvosok szerint huzamosabb ideig fog eltartani, ezért gondoskodni kellene a magyar
nyelvészeti előadások tartásáról. Ismerteti Csűry Bálíntné levelét, amelyben férje megbízásából
értesíti a dékánt, hogy az előadások megtartását, valamint a Magyar nyelvészeti szeminárium
és a Magyar Néprnyelvkutató Intézet vezetését Bakó Elemér és Végh József tanársegédekre
óhajtja bízni.

1941. február 13. Csűry Bálínt a Debreceni Orvostudományi Egyetem belgyógyászati
klinikáján elhunyt.

1941. február 14. IX. rendkívüli ülés: Tankó Béla dékán megrendülten jelenti a karnak Csűry
Bálínt halálának híréí.

1941. február 17. X. rendkívüli ülés: A dékán szomorúan jelenti, hogy 1941. február 14-én
váratlanul elhunyt Huss Richárd. Ravatározása február 16-án a díszudvaron történt. Végső
nyughelyére szülőföldjén, Besztercén helyezték.

1941. február 18. XI. rendkívüli ülés: A dékán jelenti, hogy a magyar nyelvészeti tanszék
helyettesítéséről gondoskodni kell, mivel Bakó Elemér és Végh József megbízatása csak Csűry
Bálínt betegségének idejére terjedt. Papp István helyettesi megbízatását néhányan a budapesti
nyelvészek véleményétől akarják függővé tenni, mivel nevezett egy korábbi cikkében
„demagóg támadást” intézett a hivatalos nyelvűvelés ellen.

1941. március 1. XII. rendkívüli ülés: A szakmai körök elmarasztaló véleménye miatt Papp
István, a kar magántanára nem lehet a magyar nyelvészeti tanszéken Csűry egyedüli
helyettesítője. Pap Károly javaslatára a Kar N. Bartha Károlyt (magyar nyelvészet) és Papp
Istvánt (finnugor nyelvészet) bízza meg a tanszék óráinak ellátásával. - A tanszék és a
Néprnyelvkutató Intézet megbízott vezetője Pap Károly irodalomprofesszor lett.

1941. március 31. XIV. rendkívüli ülés: A kar a megüresedett Magyar Nyelvészeti és
Összehasonlító Finnugor Nyelvészeti Tanszék betöltésének előkészítésére bizottságot küld ki.
Tagjai: Pap Károly, Hankiss János, Fest Sándor.

1941. április 23. XV. rendkívüli ülés: A bizottság képviselőtében Pap Károly jelenti, hogy a
tanszéket Bárczi Géza budapesti egyetemi magántanárral kívánják betölteni. Bárczi kifejezte
készségét a meghívás elfogadására. A kar kéri a VKM-t, hogy a hazai egyetemek
gyakorlatának megfelelően a debreceni egyetemen is válasszák külön a magyar nyelvészetet és
az összehasonlító finnugor nyelvészetet.

1941. szeptember 10. I. rendkívüli ülés: A rektor Dienes János festőművésszel megfestette
Csűry Bálínt arcképét, és azt a bölcsészkarí tanácssterem számára felajánlja.

1941. október 1. II. rendes ülés: Milleker Rezső dékán bemutatja a VKM rendeletét, „melyben értesít, hogy a Kormányzó Úr Ő Főméltósága 1941. szeptember 13-án kelt legfelsőbb elhatározásával a magyar nyelvészeti és összehasonlító finnugor nyelvészeti tanszékre dr. Bárczi Géza gyakorló gimnáziumi rendes tanárt, budapesti egyetemi magántanárt egyetemi nyilvános rendes tanárrá kinevezni méltóztatott.”

1941. november 5. III. rendes ülés: Napirend előtt Bárczi Géza köszönetét fejezi ki a karnak az iránta megnyilvánuló megtisztelő bizalomért, mellyel őt a magyar nyelvészeti tanszékre meghívta. Kijelenti, hogy boldogult elődjének, Csűry Bálintnak a nyomdokain igyekszik tovább vezetni a tanszéket.

1941. A kar megszünteti a Nyelvatlasz Intézetet.

1949. A hivatalos szervek adminisztratív úton felszámolják a Magyar Népnyelvkutató Intézetet.

A debreceni magyar királyi Tisza István Tudományegyetem tanrendje

Bölcsészettudományi Kar. Magyar nyelv és irodalom

Mivel a nyomtatott egyetemi tanrend az adott tanulmányi félév elején készült, előfordulhatott, hogy az ott meghirdetett tanórákban változás történt. Erre utal néhány utólagos (ceruzás) bejegyzés, illetve kiegészítés is.

1932-33. tanév

I. félév

Régi magyar nyelvemlékeink. Heti 3 óra; szerda: 11-12, szombat: 11-13. XIII. tanterem. Pap Károly mint helyettes.

Általános fonetika (különös tekintettel a magyarra). Heti 2 óra; később meghatározandó helyen és időben. Benigny Gyula magántanár mint helyettes.

II. félév

Leíró magyar hangtan. Heti 3 óra; hétfő: 8-9, kedd: 8-9, szerda: 8-9. XIV. tanterem. Csűry Bálint.

Régi magyar nyelvemlékek (folytatás). Heti 2 óra; csütörtök: 8-9, péntek: 8-9. XIV. tanterem. Csűry Bálint.

A magyar nyelvtan középiskolai tanítása (tanárképző intézeti előadás III-IV. éveseknek). Heti 2 óra; péntek: 15-17. XIV. tanterem. Csűry Bálint.

Magyar nyelvészeti szeminárium. Heti 2 óra; csütörtök: 15-17. XIV. tanterem. Csűry Bálint.

1933-34. tanév

I. félév

A magyar szókincs. Heti 3 óra; hétfő: 8-9, kedd: 8-9, szerda: 8-9. XI. tanterem. Csűry Bálint.

Finn nyelvtan. Heti 2 óra; csütörtök: 8-9, péntek: 8-9, XI. tanterem. Csűry Bálint.

Magyar nyelvészeti gyakorlat. Heti 2 óra; péntek: 15-17. XIV. tanterem. Csűry Bálint.

A helyes magyarság (tanárképző intézeti előadás III-IV. éveseknek). Heti 2 óra; [a hely és időpont nincs feltüntetve] Csűry Bálint.

Pályatétel. Egy erdélyi vármegye helyneveinek megfejtése.

II. félév

Magyar jelentéstan. Heti 3 óra; hétfő: 8-9, kedd: 8-9, szerda: 8-9. XI. tanterem. Csűry Bálint.

A magyar nyelvjárások (tanárképző intézeti előadás III-IV. éveseknek). Heti 2 óra; csütörtök: 15-17. XIV. tanterem. Csűry Bálint.

Finn nyelvtan (folytatás). Heti 2 óra; csütörtök: 8-9, péntek: 8-9. XI. tanterem. Csűry Bálint.

Szemináriumi gyakorlat. Heti 2 óra; csütörtök: 8-9, péntek: 8-9. XIV. tanterem. Csűry Bálint.

Pályatétel: ugyanaz.

1934-35. tanév

I. f é l é v

Magyar hangtan. Heti 3 óra; hétfő: 8-9, kedd: 8-9, szerda: 8-9. XI. tanterem. Csúry Bálint.

Finn olvasmányok. Heti 2 óra; csütörtök: 8-9, péntek: 8-9. XI. tanterem. Csúry Bálint.

Magyar nyelvhasználat (tanárképző intézeti előadás III-IV. éveseknek). Heti 2 óra; csütörtök: 15-17. XIV. tanterem. Csúry Bálint.

Magyar nyelvészeti gyakorlat. Heti 2 óra; péntek: 15-17. XIV. tanterem. Csúry Bálint.

Pályatétel: A Wagner-féle Phraseologia 1750. évi kiadványának magyar szó- és szóláskincse.

II. f é l é v

Magyar alaktan I. Heti 3 óra; hétfő: 8-9, kedd: 8-9, szerda: 8-9. XI. tanterem. Csúry Bálint.

A Kalevala (megjelenésének 100. évfordulója alkalmából), heti 2 óra. Csütörtök: 8-9, péntek: 8-9. XI. tanterem. Csúry Bálint.

Ómagyar olvasmányok (tanárképző intézeti előadás I-IV. éveseknek). Heti 2 óra; csütörtök: 15-17. XIV. tanterem. Csúry Bálint.

Magyar nyelvészeti gyakorlat. Heti 2 óra; péntek: 15-17. XIV. tanterem. Csúry Bálint.

Pályatétel: ugyanaz.

1935-36. tanév

I. f é l é v

Magyar alaktan II. Heti 3 óra; hétfő: 8-9, kedd: 8-9, szerda: 8-9. XI. tanterem. Csúry Bálint.

Finn nyelvtan. Heti 2 óra; csütörtök: 8-9, péntek: 8-9. XI. tanterem. Csúry Bálint.

Ómagyar olvasmányok (folytatás) (tanárképző intézeti előadás III-IV. éveseknek). Heti 2 óra; csütörtök: 15-17. XIV. tanterem. Csúry Bálint.

Magyar nyelvészeti gyakorlat. Heti 2 óra; péntek: 15-17. XIV. tanterem. Csúry Bálint.

Pályatétel: A magyar nyelv színelnevezései (szókincstanulmány).

II. f é l é v

Magyar alaktan III. Heti 3 óra; hétfő: 8-9, kedd: 8-9, szerda: 8-9. XI. tanterem. Csúry Bálint.

Finn nyelvtan (folytatás). Heti 2 óra; csütörtök: 8-9, péntek: 8-9. XI. tanterem. Csúry Bálint.

Nyelvemlékeink a XIII-XV. századból (tanárképző intézeti előadás II-IV. éveseknek). Heti 2 óra; csütörtök: 15-17. XIV. tanterem. Csúry Bálint.

Magyar nyelvészeti gyakorlat. Heti 2 óra; péntek: 15-17. XIV. tanterem. Csúry Bálint.

A népnyelvi gyűjtés módszere. Heti 2 óra. Később meghatározandó időben és helyen. Csúry Bálint.

Pályatétel: ugyanaz.

1936-37. tanév

I. f é l é v

Magyar mondattan I. Heti 3 óra; hétfő: 8-9, kedd: 8-9, szerda: 8-9. XI. tanterem. Csúry Bálint.

Ó- és középmagyar szövegemlékek (tanárképző intézeti előadás I-IV. éveseknek). Heti 2 óra; csütörtök: 15-17. XIV. tanterem. Csűry Bálint.

Olvasmányok a finn próza termékeiből. Heti 2 óra; csütörtök: 8-9, péntek: 8-9. XI. tanterem. Csűry Bálint.

Magyar nyelvészeti gyakorlat. Heti 2 óra; péntek: 15-17, XIV. tanterem. Csűry Bálint.

Pályatétel: Szöveg- és szókincsgyűjtemény valamely magyar helység népnyelvéből. (Bevezetésül az illető helység nyelvjárásának vázlatos ismertetése.)

II. f é l é v

Magyar mondatlan II. Heti 3 óra; hétfő: 8-9, keddi: 8-9, szerda: 8-9. XI. tanterem, Csűry Bálint.

Legrégibb kódexeink (tanárképző intézeti előadás I-IV. éveseknek). Heti 2 óra; csütörtök: 15-17. XIV. tanterem. Csűry Bálint.

Finn olvasmányok. Heti 2 óra; csütörtök: 8-9, péntek: 8-9. XI. tanterem. Csűry Bálint.

Magyar nyelvészeti gyakorlat. Heti 2 óra; péntek: 15-17. XIV. tanterem. Csűry Bálint.

Pályatétel: ugyanaz.

1937-38. tanév

I. f é l é v

Magyar hangtan. Heti 3 óra; hétfő: 8-9, keddi: 8-9, szerda: 8-9. XI. tanterem, Csűry Bálint.

Finn nyelvtan. Heti 2 óra; csütörtök: 8-9, péntek: 8-9. XI. tanterem. Csűry Bálint.

A helyes magyarság (tanárképző intézeti előadás I-IV. éveseknek). Heti 2 óra; csütörtök: 15-17. XIV. tanterem. Csűry Bálint.

Magyar nyelvészeti gyakorlat. Heti 2 óra; péntek: 15-17 óra. XIV. tanterem. Csűry Bálint.

Pályatétel: A debreceni cívisnyelv szókinccse (egyes debreceni foglalkozási ágak szerint) vagy valamely népi foglalkozási ág szókinccsének összegyűjtése és munkamenetének leírása.

II. f é l é v

A magyar szókinccs. Heti 3 óra, hétfő: 8-9, keddi: 8-9, szerda: 8-9. XI. tanterem, Csűry Bálint.

Finn nyelvtan, heti 2 óra; csütörtök: 8-9, péntek: 8-9. XI. tanterem, Csűry Bálint.

A népnyelvi bűvárlat módszere (tanárképző intézeti előadás I-IV. éveseknek). Heti 2 óra; csütörtök: 15-17. XIV. tanterem. Csűry Bálint.

Magyar nyelvészeti gyakorlat. Heti 2 óra; péntek: 15-17. XIV. tanterem. Csűry Bálint.

Bevezetés a magyarság néprajzába. Heti 2 óra; péntek: 17-19. XIV. tanterem. Bartha Károly magántanár.

A magyar nyelv lelki alkata. Heti 2 óra; hétfőn és csütörtökön később meghatározandó időben és helyen. Papp István magántanár.

Pályatétel: ugyanaz.

1938-39. tanév

I. f é l é v

Magyar jelentéstan. Heti 3 óra; hétfő: 8-9, keddi: 8-9, szerda: 8-9. XI. tanterem. Csűry Bálint.

Finn prózai olvasmányok. Heti 2 óra, csütörtök: 8-9, péntek: 8-9. XI. tanterem. Csűry Bálint.

Finnugor összehasonlító hangtan (tanárképző intézeti előadás III-IV. éveseknek). Heti 2 óra; csütörtök: 15-17. XIV. tanterem. Csűry Bálint.

Magyar nyelvészeti gyakorlatok. Heti 2 óra; péntek: 15-17. XIV. tanterem. Csűry Bálint.

Erdélyi magyar néprajzi csoportok. Heti 2 óra; péntek: 17-19. XIII. tanterem. Bartha Károly.

A nyelvlélektan főbb rendszerei. Heti 2 óra; később meghatározandó időben és helyen. Papp István.

Pályatétel: A debreceni cívisnyelv földművelési műszókincse, munkamenetének leírása. Vagy: Valamely magyar falunak egyik népi foglalkozási ága (munkamenet, műszókincs).

P ó t f é l é v:

Magyar jelentéstan I. Heti 3 óra, hétfő: 8-9, kedd: 8-9, szerda: 8-9. XI. tanterem. Csűry Bálint.

Finnugor összehasonlító hangtan. Heti 2 óra; csütörtök: 15-17. XIV. tanterem. Csűry Bálint.

Finn nyelvtan és olvasmányok. Heti 2 óra; csütörtök: 8-9, péntek: 8-9. XI. tanterem. Csűry Bálint.

Nyelvészeti gyakorlatok. Heti 1 óra; péntek: 15-16. XIV. tanterem. Csűry Bálint.

II. f é l é v

Jentéstan II. Heti 3 óra; hétfő: 8-9, kedd: 8-9, szerda: 8-9. XI. tanterem. Csűry Bálint.

Finn olvasmányok. Heti 2 óra; csütörtök: 8-9, péntek: 8-9. XI. tanterem. Csűry Bálint.

A népnyelvkutatás módszere (tanárképző intézeti előadás I-IV. éveseknek). Heti 2 óra; csütörtök: 15-17. XIV. tanterem. Csűry Bálint.

Magyar nyelvészeti gyakorlat. Heti 2 óra; péntek: 15-17. XIV. tanterem. Csűry Bálint

A magyar nyelv (a felvidéki hallgatók részére). Heti 2 óra; kedd: 18-20. XI. Csűry Bálint.

Finn nyelvtan (a felvidéki hallgatók számára). Heti 1 óra; hétfő: 10-11. XII. tanterem. Csűry Bálint.

A tárgyas igeragozás lélektana. Heti 2 óra; szerda: 9-11. XV. tanterem. Papp István.

Pályatétel: ugyanaz.

1939-40. tanév

I. f é l é v

Magyar alaktan. Heti 3 óra; hétfő: 8-9, kedd: 8-9, szerda: 8-9. XI. tanterem. Csűry Bálint.

Finn nyelvtan. Heti 2 óra; csütörtök: 8-9, péntek: 8-9. XI. tanterem. Csűry Bálint.

Ómagyar olvasmányok (tanárképző intézeti előadás I-IV. éveseknek). Heti 2 óra; csütörtök: 15-17. XIV. tanterem.

Magyar nyelvészeti gyakorlat. Heti 2 óra; péntek: 15-17. XIV. tanterem. Csűry Bálint.

Magyar néprajzi olvasmányok (folytatás). Heti 2 óra; később meghatározandó időben és helyen. Bartha Károly.

A mondatrészek lélektani alakulása. Heti 2 óra; később meghatározandó időben és helyen. Papp István.

Pályatétel: magyar nyelvészetből: Wagner Phraseológiája szókincs és jelentéstani szempontból.
- magyar népnyelvből: A debreceni cívisnyelv földművelési műszókincse és munkamenetének leírása. Vagy: Valamely falunak egyik népi foglalkozási ága (munkamenet, műszókincs).

II. f é l é v

Az előbbi tantárgyak!

Pályatétel: ugyanazok.

1940-41. tanév

I. f é l é v

Magyar alaktan III. Heti 3 óra; hétfő: 8-9, kedd: 8-9, szerda: 8-9. XI. tanterem. Csűry Bálint.

Finn olvasmányok. Heti 2 óra; csütörtök: 8-9, péntek: 8-9. XI. tanterem. Csűry Bálint.

Magyar nyelvészeti gyakorlat. Heti 2 óra; péntek: 15-17. XIII. tanterem Csűry Bálint.

Nyelvemlékeink bűvárlata (szövegemlékek) (tanárképző intézeti előadás II-IV. éveseknek).
Heti 2 óra; csütörtök: 15-17. XI. tanterem. Csűry Bálint.

Újabb néprajzi irodalom. Heti 2 óra; hétfő: 9-11. Később meghatározandó helyen. Bartha Károly.

A magyar mondatrendszer. Heti 2 óra; szerda: 10-12. XIII. tanterem. Papp István.

Pályatétel: magyar nyelvészetből: A felső nyelvválású magánhangzók mennyiségi eltérései a magyar nyelvterületen (Térképpel) - magyar népnyelvből: Valamely debreceni cívís foglalkozás munkamenete és szókincse (az élő nyelv és levéltári kutatások alapján). Vagy: Egy magyar falu valamely népi foglalkozásának munkamenete és szókincse.

II. f é l é v

Magyar mondat. Heti 3 óra; hétfő: 8-9, kedd: 8-9, szerda: 8-9. XI. tanterem. Csűry Bálint.

Finn olvasmányok. Heti 2 óra; csütörtök: 8-9, péntek: 8-9. XI. tanterem. Csűry Bálint.

Ómagyar olvasmányok (folytatás) (tanárképző intézeti előadás II-IV. éveseknek). Heti 2 óra; csütörtök: 15-17. XI. tanterem. Csűry Bálint.

Magyar nyelvészeti gyakorlatok. Heti 2 óra; péntek: 15-17. XIII. tanterem. Csűry Bálint.

Népnyelvi hangtani gyakorlatok (I-II. éveseknek). Heti 2 óra; hétfő: 10-11, XIII. tanterem, péntek: 11-12. XI. tanterem. Csűry Bálint.

Magyar nyelv - magyar önismeret. Heti 2 óra; szerda: 10-12. XIII. tanterem. Papp István.

A magyar nyelv. Heti 2 óra; péntek: 18-20. XII. tanterem. Csűry Bálint. [Minden tudományszakon előírt előadás román nyelven érettségizett erdélyi hallgatóknak.]

Pályatétel: ugyanazok.

Felhasznált szakirodalom

- BAKÓ ELEMÉR: A finn népryelvkutatás. MNny. I, 81-111
- BAKÓ ELEMÉR: Csűry Bálint élete és munkássága. MNny. III, 7-38.
- BAKÓ ELEMÉR: A debreceni egyetemi Magyar Népryelvkutató Intézet működése az 1941. évben. MNny. III, 415-20.
- BAKÓ ELEMÉR: A népryelvi gyűjtés és anyagrendezés módszere. DNNyIK. 19. sz. Debrecen 1943.
- BAKÓ ELEMÉR: A debreceni Magyar Népryelvkutató Intézet működése az 1942. évben. MNny. IV, 469-74.
- BAKÓ ELEMÉR: A magyar népryelvkutatás sorsfordulói. MNy. XC, 146-57.
- BAKÓ ELEMÉR: Csűry Bálint egy meg nem valósult terve: a „Magyar református énekeskönyvek történeti szótára” (1941). MNyj. XXXIV, 171-82.
- BAKÓ, Hagyaték = BAKÓ ELEMÉR, Csűry Bálint történelmi hagyatéka, a debreceni egyetemi Magyar Népryelvkutató Intézet. 1996.
- BALASSA, Csűry = BALASSA IVÁN, Csűry Bálint. Bp. 1988.
- BALASSA IVÁN: Szerep helynevei. MNny. I, 130-9.
- BALASSA IVÁN, A debreceni cívis földművelésének munkamenete és műszókincse. DDNNyI. 7. sz. Debrecen 1940.
- BALASSA IVÁN: A debreceni cíviszótár. MNyj. XXXII, 37-8.
- BALASSA IVÁN: Adatok Debrecen és Erdély néprajzi kapcsolatához a XVIII-XIX. században. Néprajzi tanulmányok. Debrecen 1982. 371-75.
- BALASSA, Szabó T. A. = BALASSA IVÁN, Szabó T. Attila (1906-1987). Erdély nagy nyelvtudósa. Bp. 1996.
- BALASSA JÓZSEF, A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése. Bp. 1891.
- BALASSA JÓZSEF: Magyar nyelvatlasz. Nyr. LVIII, 69-76.
- BALOGH ISTVÁN, Cívisek társadalma. Debrecen 1947.
- BALOGH ISTVÁN, A cívisek világa. Bp. 1973.
- BÁRCZI, Csűry eml. = BÁRCZI GÉZA, Csűry Bálint emlékezete. Kny. a m. kir. Tisza István Tudományegyetem 1941-42. tanévi Évkönyvéből. Debrecen, 1943.
- BÁRCZI GÉZA: A városi népryelv kérdéséhez. MNny. III, 70-85.
- BÁRCZI GÉZA: A magyar nyelvatlaszkutatás története. MNyAEIm. 13-49.
- BÁRCZI GÉZA: A nyelvjárási hangjelölés kérdéséhez. MNyj. II, 38-42.
- BÁRCZI, MNyAEIők. = BÁRCZI GÉZA, A magyar nyelvatlasz előkészítése. Bp. 1944.
- BÁRCZI, MNyMúlt. = BÁRCZI GÉZA, A magyar nyelv múltja és jelene. Bp. 1980.
- BARTHA KÁROLY, N., A debreceni gubacsapó cég. DTTK. 8/2. sz. Debrecen 1939.
- BENKŐ LORÁND: A Magyar Nyelvjárások atlaszának hangjelölési rendszere és gyakorlata. MNyAEIm. 123-65.

BERZEVICZI ÁGNES: A Magyar Népnyelv és Csűry Bálint nyelvjáráskutató iskolája. Szakdolgozat (kézirat). Debrecen 1986.

BpSzle = Budapesti Szemle. Folyóirat. Pest [később] Budapest.

CSŰRY BÁLINT: A nyelvjárás-kutatás módszertanához. MNy. VIII, 422.

CSŰRY BÁLINT: A tiszaháti és ugoccai nyelvjárás nevezetesebb sajátosságai. MNy. XXV, 11-6.

CSŰRY BÁLINT: Érintkezésen alapuló névátvitel. Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XXIV. k. 12. sz. Bp. 1929.

CSŰRY BÁLINT: Szamosháti szótár I-II. Bp. 1935-36.

CSŰRY BÁLINT: Mit akarunk? MNny. I, 3-6.

CSŰRY BÁLINT: A debreceni egyetem Magyar Népnyelvkutató Intézetének működése 1939 júliusától 1940 decemberéig. MNny. II, 270-81.

CSŰRY, Búvárlat = CSŰRY BÁLINT, A népnyelvi búvárlat módszere. Bp. 1936.

DCSz. = Debreceni cívis szótár.

DDNNyI. = Dolgozatok a Debreceni Tisza István Tudományegyetem Magyar Népnyelvkutató Intézetéből. Sorozat.

DDTMNySz. = Dolgozatok a debreceni Tisza István Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Szemináriumából. Sorozat.

DEME LÁSZLÓ: A magyar nyelvjárások hangjainak jelölése. MNyj. II, 18-37.

DEME, NyatIFunk. = DEME LÁSZLÓ, Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái. Bp. 1956.

DEME, NyjKérd. = DEME LÁSZLÓ, A magyar nyelvjárások néhány kérdése. Bp. 1953. NytudÉrt. 3. sz.

DMNO. = A debreceni Déri Múzeum Néprajzi Osztályának Ismeretterjesztő Közleményei. Sorozat.

DMNyIK. = A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai. Sorozat.

DNNyIK. = A debreceni Tisza István Tudományegyetem Magyar Népnyelvkutató Intézetének Kiadványai. Sorozat.

DSzle = Debreceni Szemle. Folyóirat. Debrecen I - XVIII (1927-1944)

DTTK. = A debreceni Tisza István Tudományos Társaság kiadványai. Sorozat.

DTTHB. = A debreceni Tisza István Tudományos Társaság Honismertető Bizottságának Kiadványai. Sorozat.

ÉKsz. = Magyar értelmező kéziszótár. Bp. 1972.

ERDÉLYI LAJOS: Magyar nyelvatlasz. MNy. XXV, 211-12.

HEGEDŰS LAJOS: A hangfelvételes nyelvjáráskutatás jelentősége. MNyj. II, 3-17.

HUSS RICHÁRD: Deutscher Sprachatlas. DSzle I/6. 498.

IMRE, MMNyjR. = IMRE SAMU, A mai magyar nyelvjárások rendszere. Bp. 1971.

IMRE SAMU: Felsőőr helynevei. MNny. II, 47-80.

IMRE SAMU: XX. századi tájnyelvi szótáraink. MNy. LXXXIII, 132-40.

IMRE SAMU: A Csűry-iskola. Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből. Szerk.: KISS JENŐ és SZÜTS LÁSZLÓ. Bp. 1991. 298-306.

- JAKAB LÁSZLÓ: Papp István hetvenéves. MNyj. XVII, 5-20.
- JAKAB LÁSZLÓ - KÁLNÁSI ÁRPÁD, A Nyírbátori járás földrajzi nevei. Nyírbátor 1987.
- JAKAB LÁSZLÓ - KERESZTES LÁSZLÓ: A debreceni magyar és finnugor nyelvtudományi tanszékek története (1914-1990). DMNyIK. 55. sz.
- KÁLMÁN BÉLA: A magyar nyelvöldrajzi kutatások századunkban. MNyj. XXVIII-XXIX, 27-35.
- KÁLMÁN, Nyjársaink = KÁLMÁN BÉLA, Nyelvjárásaink. Bp. 1966.
- KÁLNÁSI ÁRPÁD, Csűry Bálint és a tulajdonnév-kutatás. SEBESTYÉN, Hagyomány. 55-60.
- KÁLNÁSI ÁRPÁD, A Fehérgyarmati járás földrajzi nevei. Debrecen 1984.
- KÁLNÁSI ÁRPÁD, A Mátészalkai járás földrajzi nevei. Debrecen 1989.
- KÁLNÁSI ÁRPÁD - SEBESTYÉN ÁRPÁD, A Csengeri járás földrajzi nevei. Debrecen 1993.
- KISS JENŐ: Csűry Bálint levele Zsirai Miklóshoz, 1939. MNy. LXXXVIII, 362-65.
- KISS JENŐ: Csűry, Zsirai és az akadémiai Nagyjutalom. MNy. XC, 484-86.
- KISS JENŐ-SZÜTS LÁSZLÓ szerk.: Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből. Bp. 1991.
- KISS SÁNDOR, É., A földművelés munkamenete és műszókincse Hajdúhadházon. Folklor és Etnográfia 88. sz. Debrecen 1995.
- KOVÁCS LÁSZLÓ: Garbolci helynevek. MNny. VI, 132-43.
- KÖLTŐ GYULA, A biharkeresztesi földműves műszókincse. Folklor és Etnográfia. 83. sz. Debrecen 1994.
- MÁRTON GYULA: A rumén nyelvatlasz-munkálatok története és módszere. MNny. IV, 233-67.
- MNny. = Magyar Népnyelv (1939-49). A debreceni Tisza István Tudományegyetem Magyar Népnyelvkutató Intézetének évkönyve.
- MNSz. = Magyar Népnyelvi Szövegek. Sorozat.
- MNy. = Magyar Nyelv. Folyóirat. Bp. (1905) - .
- MNyA. = A Magyar Nyelvjárások Atlasza. A munkaközösség vezetője BÁRCZI GÉZA. Szerk.: DEME LÁSZLÓ és IMRE SAMU.
- MNyAEIm. = A Magyar Nyelvjárások Atlaszának elméleti-módszertani kérdései. Szerk.: DEME LÁSZLÓ - IMRE SAMU. Bp. 1975.
- MNyj. = Magyar Nyelvjárások. I (1951) - . A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének évkönyve.
- MNyMódsz. = A magyar nyelvatlasz munkamódszere. Szerk.: BÁRCZI GÉZA. Bp. 1955.
- MNyTK. = A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. Sorozat. Bp. (1905) - .
- NAGY JENŐ: A német nyelvjáráskutatás vázlatos története és mai állása. MNny. II, 124-81.
- NéprLex. = Magyar néprajzi lexikon. I-V. köt. Bp. 1977-1982.
- NyK. = Nyelvtudományi Közlemények. Folyóirat. Pest, /később/ Bp. (1862) - .
- Nyr. = Magyar Nyelvőr. Folyóirat. Pest, /később/ Bp. (1872) - .
- PAPP ISTVÁN: Magyar Nyelvatlasz. DSzle III/2.sz. 146-50.
- PAPP ISTVÁN: Nyelvi elkülönülés. DSzle III/4. sz. 235-49.
- PAPP ISTVÁN: A világ nyelvatlasz-munkálatai. BpSzle 1933. 226-45

- PETŐ JÓZSEF: A debreceni tímárok céh- és műveltségzavai. DDTMNySz. 4. sz. Debrecen 1938.
- SEBESTYÉN ÁRPÁD: A népi kendermunka Gacsályban. MNyj. V, 102-25.
- SEBESTYÉN ÁRPÁD: Bárczi Géza köszöntése. MNyj. XX, 3-6.
- SEBESTYÉN, Hagyomány = Hagyományápolás és megújulás. Szerk.: SEBESTYÉN ÁRPÁD. Debrecen, 1982.
- SEBESTYÉN, Szociolingv. = SEBESTYÉN ÁRPÁD, A szociolingvisztika elemei Csűry Bálint népnyelvkutató iskolájában (DMNyIK. 57. sz.).
- SZABÓ T. A., Csűry = SZABÓ T. ATTILA, Csűry Bálint. 1941. Tallózás a múltban. Bukarest, 1985.
- SZABÓ T. ATTILA: Az újabb erdélyi népnyelvkutató munka kezdete. MNny. III, 305-13.
- SZABÓ T. ATTILA: Az Erdélyi Tudományos Intézet Magyar Nyelvészeti Osztályának 1942. évi munkája. MNny. IV, 475-79.
- SZABÓ T. ATTILA: Levele a Csűry-centenárium résztvevőihöz. MNyj. XXVIII-XXIX, 13-14.
- SzamSz. = CSŰRY BÁLINT, Szamosháti szótár I-II. Bp. 1935-36.
- SzegSz. = BÁLINT SÁNDOR, Szegedi szótár I-II. Bp. 1957.
- SzT. = Erdélyi magyar szótörténeti tár. I-II. k. Összeállította: SZABÓ T. ATTILA. Bukarest 1976, 1978.
- TESz. = A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I-III. Bp. 1967, 1970, 1976.
- ÚMTsz. = Új magyar tájszótár. I-III. kötet. Bp. 1979, 1988, 1992.
- VÁMOSI NÁNDOR, A debreceni csizmadiák céh- és műszavai. DDNNyI. 18. sz. Debrecen 1942.
- VÉGH JÓZSEF: Sárréti népmesék és népi elbeszélések. MNSz. 1. sz. Debrecen 1944.
- VÉGH JÓZSEF: Csűry Bálint. NyK. LI, 232-40.
- VÉGH JÓZSEF: A nyelvjárási anyaggyűjtésről. MNyj. XXVIII-XXIX, 37-45.

Egyéb rövidítések:

Jk. = A debreceni magyar királyi Tisza István Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának jegyzőkönyvei

NyaTJk. = A Magyar Nyelvatlasz Társaság jegyzőkönyve

SzBJk. = A Magyar Nyelvatlasz Szerkesztő Bizottságának jegyzőkönyve

Tanrend = A debreceni magyar királyi Tisza István Tudományegyetem Tanrendje

VKM = vallás- és közoktatásügyi miniszter

Erläuterungen zur Geschichte der Csúry-Schule

(Zusammenfassung)

Bálint Csúry leitete den Lehrstuhl für Ungarische Sprachwissenschaft und Finnougristik an der Universität in Debrecen zwischen 1932 und 1941. Aber in diesen kaum zehn Jahren können seine Tätigkeit und Arbeitsgemeinschaft für Dialektologie, die auch heute in der Wissenschaftsgeschichte Csúry-Schule genannt werden, nur auf 4-5 Jahre gesetzt werden.

Csúry kam nach dem Tode des berühmten Finnougristen, József Pápay aus dem protestantischen Internat in Klausenburg auf den Lehrstuhl für Linguistik der Debrecener Universität. Sein Name war damals im Wissenschaftsleben schon sehr bekannt, 1927 wurde er sogar Mitglied der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, wodurch seine Forschungstätigkeit in der Dialektologie anerkannt wurde. Nach der Entlastung von den Sorgen des Minderheitslebens in Rumänien nach Trianon begann er mit viel Schwung seine Pläne zu verwirklichen: die ungarische Dialektforschung auf neuen Gründen zu organisieren und sie regelmäßig durchzuführen. Die einzelnen Kapitel dieser Studie sollen gewisse Gebiete dieser Anerkennung hervorrufenden wissenschaftlichen Arbeit behandeln. Die ehemaligen Studenten von Csúry bzw. andere bekannte Dialektforscher schrieben schon in mehreren Abhandlungen und Artikeln über die wissenschaftliche und Forschungsgemeinschaft organisierende Tätigkeit des ersten Universitätsprofessors der ungarischen Dialektologie.

Das erste Kapitel behandelt hauptsächlich aufgrund der Protokolle der philosophischen Fakultät der Universität in Debrecen, wie Csúry in die Stadt gekommen ist, aber daneben auch seine Lehrtätigkeit bis zu seinem Tode am 13. Februar 1941. Es beschreibt den zurückhaltenden aber anreizenden Charakter des Professors, den die ungarischen Studenten der Zeitperiode zwischen dem ersten und zweiten Weltkrieg zum Vorbild nahmen.

Das nächste Kapitel stellt das mit der Csúry-Schule eng verbundene Forschungsinstitut für Dialektologie und sein Jahrbuch Magyar Népryelv (Ungarische Volkssprache) dar. Hier finden wir in erster Linie nicht die Programmanalyse und Aufzählung der Fachergebnisse des Instituts (darüber kann man in anderen Kapiteln lesen), sondern hauptsächlich seine Darstellung als Organisationsform, die die Forschungsbedingungen sichert. Das Ungarische Forschungsinstitut für Dialektologie an der Universität in Debrecen war das erste auf diesem Fachgebiet in Ungarn, es entstand am 1. September 1938 als Ergebnis der mehrjährigen organisatorischen Arbeit von Csúry. Er hatte drei wichtige Arbeitsprogramme: 1. die monographische Bearbeitung der Dialekte und die Verfertigung von Sprachatlassen, 2. die Forschung der Volkssprache des Ungartums jenseits der Grenze, 3. die Zusammenstellung des Debrecener Cívis-Wortschatzes in einem Dialektwörterbuch. Über die Erfolge und Hindernisse auf diesen drei wichtigen Gebieten berichten uns die im Jahrbuch des Instituts veröffentlichten Referate. Das erste schrieb noch Bálint Csúry (MNny. II, 270-76), die nächsten Elemér Bakó, der Assistent des Instituts (MNny. III, 415-20, IV, 469-74). Der Niedergang des kaum ein paar Jahre alten Forschungsinstituts begann 1943. In den Kriegsjahren zerstreuten sich viele Mitarbeiter, die ohnehin kleinen finanziellen Quellen erschöpften sich. Es gelang nach 1945 dem neuen Lehrstuhlleiter, Géza Bárczi und seinen Mitarbeitern trotz aller Bemühungen nicht, das Forschungsinstitut und sein Jahrbuch zu retten. 1949 wurde das Institut administrativ aufgelöst. Die Volksdemokratie brauchte keine Forschung des Volkstums. Der zweite Teil des Kapitels bietet über das Jahrbuch des Instituts, die erste Zeitschrift der ungarischen Dialektforschung einen Überblick. Das Jahrbuch Magyar Népryelv (Ungarische Volkssprache) erschien nur sechsmal (1939-49). Die ersten zwei Jahrgänge redigierte der Begründer Bálint Csúry. Während seiner Tätigkeit formte sich die Richtlinie des Jahrbuchs, die auch die späteren Redakteure Géza Bárczi und Attila Szabó T. fortsetzten. Im Jahrbuch wurden monographische

und onomastische Studien, wissenschaftsgeschichtliche Artikel, lautphysiologische Untersuchungen, dialektologische Angaben, Wort- und Textsammlungen aus der Volkssprache, Resümees und andere Arbeiten veröffentlicht.

Die nächsten zwei Kapitel sind miteinander eng verbunden. Das erste behandelt den gemeinsamen Sprachatlasplan von István Papp und Richárd Huss aus Debrecen, den ersten bedeutenden Versuch auf dem Wege zur Verwirklichung des ungarischen Sprachatlases. Sie wollten ihren Plan nach dem Muster des Sprachatlases von Georg Wenker aufgrund von Mustersätzen unter Einbeziehung von Laiensammlern verwirklichen. Trotz der methodischen Mangelhaftigkeit hatte ihr Atlasversuch auch eine positive Wirkung: der Gedanke der Verfertigung des Sprachatlases verbreitete sich in der ungarischen Sprachwissenschaft.

Das darauffolgende Kapitel beschreibt den Sprachatlasplan der Csűry-Schule. Auch Bálint Csűry dachte an die Verfertigung eines großen Sprachatlases. Aber er hielt vorher noch einen regionalen Atlas für nötig, um Erfahrungen zu sammeln. Durch die Mangelhaftigkeiten des Planes von Papp und Huss kam er zur Einsicht, daß der Sprachatlas fachlich auf festem Grunde stehen soll. Im Interesse dieses Ziels betrieb er die Zusammenarbeit der Universitätslehrstühle für ungarische Sprachwissenschaft und die Organisation des Universitätsunterrichts der Forschung der Volkssprache. Er betrachtete die Atlasarbeiten als Basis der Dialektwörterbücher und meinte, der Sprachatlas müßte mit der Ergänzung dieser Wörterbücher verfertigt werden. Dieser Weg erwies sich als nicht gangbar, denn die genaue Lokalisierung der Angaben ist eine grundlegende Aufgabe. Das konnte aber Csűry nicht einmal in seinem Wörterbuch aus der Szamoshátság (SzamSz., Bp. 1935-36) restlos verwirklichen. Die Mitarbeiter von Csűry begannen aufgrund eines Fragebogens das Material des regionalen Atlases zu sammeln. Der skizzenhafte Fragebogen war nach den Forschungsmöglichkeiten der Dialekte jenseits der Theiß zusammengestellt. Einige Studenten von Csűry (hauptsächlich József Végh) sammelten aufgrund des Fragebogens in mehreren Dörfern des Komitats Bihar Angaben. Wegen des Todes von Csűry und aus anderen Gründen wurde diese Arbeit unterbrochen.

Mit der Kritik der phonetischen Notierung von Csűry beschäftigte sich am gründlichsten einer seiner Studenten: Samu Imre. Das Notierungssystem von Csűry war im Verhältnis zur früheren Methode ein großer Fortschritt, aber Samu Imre bemerkt, daß weder Csűry noch seine Studenten das Erbe der Vergangenheit loswerden konnten. Die Ursache der Fehler sieht Samu Imre im Schematismus des Notierungssystems der Csűry-Schule, die von der Bewegung der gesprochenen Sprache und hauptsächlich von der Reichheit der Phonemvarianten der Vokale keine Kenntnis nahm. In diesem Kapitel versuche ich außer der ausführlichen Darlegung der Vorstehenden das Notierungssystem von Csűry zu verteidigen. Bei Samu Imre betone ich nachdrücklicher, daß dieses Notierungssystem trotz der offensichtlichen Mangelhaftigkeiten, die hauptsächlich mit dem Fehlen der technischen Geräte (damals gab es z. B. noch kein Tonbandgerät) bzw. mit der Unerfahrenheit der jungen Studenten von Csűry zu erklären sind, für das Notieren der Dialektgrundschrift vollständig geeignet war.

Obwohl in der Tätigkeit von Bálint Csűry die Eigennamenforschung (Orts-, Personennamen usw.) nicht im Vordergrund stand, begann er sich zur gleichen Zeit für die Eigennamen- und die Dialektforschung zu interessieren. Sein Hauptwerk: das Wörterbuch aus der Szamoshátság (SzamSz.) enthält sehr viele Eigennamen, diese sammelte er in den Dörfern der Szamoshátság. Aber auch in seiner Studie: Die Methoden der Forschung der Volkssprache (*A népnyelvi búvárlat módszere*. Bp. 1936) erwähnt er die Wichtigkeit der Sammlung der Eigennamen (hauptsächlich die der Ortsnamen). Ebenda gibt er auch zur Ortsnamensammlung einige praktische Ratschläge.

In der zweiten Hälfte der 30er Jahre wurde die Dialektforschungstätigkeit auf dem Lehrstuhl von Csűry planmäßiger. Zu dieser Zeit begann auch die organisierte Ortsnamensammlung. Die Arbeit fing im Komitat Bihar an, wo bis zum Tode von Csűry, bis 1941 in 43 Dörfern Ortsnamen gesammelt wurden. Der größte Teil dieses Materials ist auch heute noch in der Institutsbibliothek für ungarische Sprachwissenschaft an der Universität zu finden. Die

Wirksamkeit der Arbeit verminderte sich dadurch, daß einige Sammler ihre eigentliche Aufgabe vergaßen und in mehreren Sammelheften unter den Ortsnamen immer wieder Dialektwörter, Angaben zu Lauterscheinungen usw. auftauchen. Die wertvolle Eigennamensammlung der Csúry-Schule wurde trotz ihrer vorher erwähnten Mangelhaftigkeiten auch durch die Diplomarbeiten, Preisschriften und Studien auf dem Gebiet der Onomastik unter der Leitung von Csúry vollständiger.

Das letzte Kapitel behandelt den wichtigsten Wörterbuchplan der Csúry-Schule: das Debrecener Cívis-Wörterbuch. In seiner Programmschrift (Was möchten wir? - Mit akarunk? MNny. I, 3-6) legte er in kurzen Zügen dar, warum er die Verfertigung dieses Wörterbuchs für so wichtig hielt. Debrecen, diese alte Cívisstadt und wichtiges Kulturzentrum übte auf die Volkssprache und Kultur der Umgebung eine bedeutende Wirkung aus. Darüber haben wir aber keine genauen Kenntnisse. Aber wenn ein Cíviswörterbuch zur Verfügung stehen würde, dann wäre diese Wirkung schon auch konkret abschätzbar - meinte Bálint Csúry. Nach der Auffassung von Csúry müßte das Cíviswörterbuch nicht nur lebendige Wörter enthalten, sondern auch nicht mehr gebrauchte Fachausdrücke der alten Zunfturkunden. Die Anordnung der Gesichtspunkte konnte zu Lebzeiten von Csúry nicht mehr vorgenommen werden. Die Sammlung des Materials des Cívis-Wörterbuchs fingen die Studenten und Mitarbeiter von Csúry an, die besten Arbeiten sind auch im Druck erschienen. Ein bedeutender Teil dieses gesammelten Materials baute sich in das Neue Ungarische Dialektwörterbuch (Új Magyar Tájszótár, ÚMTsz.) ein. In den vergangenen Jahren steht die Verfertigung des Debrecener Cívis-Wörterbuchs wieder im Vordergrund. Elemér Bakó, der ehemalige Student von Csúry, später der Assistent des Forschungsinstituts für Dialektologie errichtete eine Stiftung, die die Sammlungen und die Veröffentlichung des Cívis-Wörterbuches auch finanziell unterstützt. Um die Arbeiten aber fortsetzen und erfolgreich beenden zu können, müssen auch die Gesichtspunkte der Bearbeitung neu formuliert werden.

Diese Studie wird durch chronologische Aufzählungen von Daten der Ereignisse bzw. des Stundenplanes der Csúry-Schule und durch ein Literaturverzeichnis.